

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАДАНИЯТ ВА СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ
РЕСПУБЛИКА МЕТОДИКА ВА АХБОРОТ МАРКАЗИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ КОНСЕРВАТОРИЯСИ

Махфуза ХЎЖАЕВА

**УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА МУСИҚА
ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ**

2-нашри

Ўқув қўлланма

Тошкент
2008

Ўқув қўлланма Ўзбекистон давлат консерваторияси илмий-услубий кенгаши ҳамда Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги қошидаги Республика методика ва ахборот маркази томонидан нашрга тавсия этилган.

Масъул муҳаррир: педагогика фанлари номзоди, профессор
Р.Ғ.Қодиров.

Такризчилар: санъатшунослик фанлари номзоди, профессор в.б.
Д.А.Муродова;

педагогика фанлари номзоди, доцент
А.П.Сулаймонов.

Мазкур ўқув қўлланма умумтаълим мактабларда мусиқа ўқитиш методикасининг назарий асослари ва услуби амалиёти масалаларини ёритишга қаратилган. Ўқув қўлланма олий мусиқа таълими Давлат стандарти ва “Муסיкий таълим” йўналиши бакалавриат босқичи ўқув дастурига мос ҳолда тайёрланган.

Настоящее учебное пособие направлено на освещение вопросов теоретических основ и практики методики музыкального обучения в общеобразовательных школах. Учебное пособие составлено в соответствии с Государственными стандартами высшего музыкального образования и учебной программой бакалавриата по специализации «Музыкальное образование».

The present teaching aid is directed to resolve the matters of theoretical bases and practice of musical training methods in general schools. The book is composed in accordance with State standarts of higher musical education and the bachelor's programme of “Musical training” specialization.

© Ўзбекистон давлат консерваторияси
Таҳрир-нашриёт бўлими,
© М.Хўжаева, 2008.

КИРИШ

Инсоннинг шахс сифатида шаклланишида музика санъатининг бекиёс аҳамиятини, унинг илоҳийлигини, руҳият билан боғлиқлигини ўтмиш алломалари доимо таъкидлаб келганлар. Ўзбек шеърятининг даҳоси Алишер Навоий ўз насрий асарларининг бирида бу ҳақда ажойиб фикрларни билдиради: «Шодликни оширувчи хонанда, ғамни тарқатувчи созанда, буларнинг ҳар иккисига ҳиссиётли кишилар ва аҳли дардлар жон фидо қиларлар. Улар мулойим тарона билан куйлар эканлар, эшитувчиларнинг нақд ҳаёти куйга фидо бўлса не ажаб? Ахир, кўнгил хуш оҳангдан қувват, руҳ эса хуш овоздан озиқ олади».

Музика ёш авлоднинг маънавий, бадиий ва ахлоқий маданиятини шакллантиришга, миллий ғурур, ватанпарварлик, нафосат ва ижодкорлик тарбиясини амалга оширишга, дунёқарашини кенгайтиришга, мустақиллик ва ташаббускорликни ўстиришга хизмат қилади.

Музиканинг жуда катта тарбиявий имкониятлари ўқитувчининг жиддий касбий тайёргарлиги, ўқувчи шахсига ҳамда унинг музикаий-ижодий қобилиятларини ривожлантиришга қаратилган доимий эътибори асосидагина юзага чиқади. Шу билан бир қаторда музика ўқитишнинг самарасини белгиловчи муҳим омиллардан бири музикаий методик масалаларнинг назарий жиҳатдан ишлаб чиқилганлиги ва унинг амалиёт билан боғлиқлиги даражасидир.

Музика ўқитиш методикаси умумтаълим мактабларида музикаий таълим-тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари, мақсад ва вазифалари, қонуниятлари, назарий асослари ва услубий йўналишларини белгилайди.

Музикаий таълим педагогикасида кўп йиллар мобайнида музика ўқитиш методикаси фани бўйича ўзбек тилида етарли даражада дарслик ёки ўқув қўлланманинг йўқлиги кадрлар тайёрлаш жараёни сифатида салбий таъсир кўрсатиб келмоқда.

Шу ўринда ушбу қўлланма бўлажак музика ўқитувчилари ҳамда ёш мутахассисларнинг методик тайёргарлигини оширишга хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

Қўлланмада умумтаълим мактабларида музика ўқитишнинг асосий муаммолари бўйича материал берилган. Бу материал муаллифнинг олий ўқув юрти ва мактабдаги кўп йиллик иш тажрибаси ҳамда шу соҳадаги қатор илмий-методик адабиётларни ўрганиш асосида яратилди.

Қўлланма тўққиз бўлимдан иборат. 1-4-бўлимлар умумтаълим мактабларида музика ўқитишнинг назарий асослари, мактаб “Музика

маданияти” дарсларининг ўқув фани сифатида ўзига хослиги, музика ўқитувчисига бўлган замонавий талаблар, музика ўқитишнинг асосий ва хусусий методларини ёритиб беради. Бу бўлимлар мазмуни ўқитиш методикасининг “пойдевори” бўлиб, талабаларда музикаий-педагогик фаолиятнинг негизини тушунишга ёрдам беради.

5-8-бўлимлар музика дарсларида ўқувчилар томонидан бажариладиган турли музикаий фаолиятлар – музика тинглаш (идрок), жамоа бўлиб куйлаш, музикаий-ритмик ҳаракат, болалар чолғуларида ижрочилик ва улар асосида музика асарларини ўзлаштириш хусусиятлари, ўзлаштириш босқичлари ва уларнинг узвийлиги масалаларига бағишланган.

9-бўлим мутахассисларда болалар музика асарлари таҳлили малакаларини шакллантиришга қаратилган. Унда Ўзбекистон композиторлари ижодидан тинглаш ва куйлаш учун танланган асарларнинг таҳлили ҳамда асар намуналари келтирилган.

Ушбу қўлланмада берилган музика ўқитишнинг асосий масалалари ўзининг тўлиқ ечимини топган деб ҳисоблашдан йироқмиз, чунки мактабда музикаий таълим-тарбия – жонли, ижодий ва доимо ривожланувчи жараён.

Қўлланма республикамызда олиб борилаётган туб ислохотлар, замонавий ўқитувчига қўйилаётган талаблар, бой манавий, маъданий ва музикаий меросимизга янгича ёндошувларни ҳисобга олиб тузилган.

Ї БЎЇИМ

УМУМТАЪЇИМ МАКТАБЛАРИДА МУСИҚА ЎЇИТИШНИНГ НАЪАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Музиқа ўџитиш методикаси – педагогика фани тармоги сифатида

Методика – педагогика фанининг бир соҳаси бўлиб, турли предметларни ўџитиш услубиятидир. Қисқача қилиб айтганда методика – бу услуб, кенг маънода – таълимот.

Музиқа ўџитиш методикаси – музиқа санъати воситасида бола шахсини мақсадга йўналтирган ҳолда унда музиқа маданиятини шакллантириш йўллариини ўрганади. Музиқа ўџитиш методикаси дидактик ва хусусий принциплар, усул, восита ва методлар ёрдамида музиқий таълим-тарбия жараёнини олиб бориш ҳамда унинг умумий ва хусусий вазифаларини ҳал этиш йўллариини белгилайди. Умумий вазифаларга – музиқанинг тарбиявий таъсир кучини кўрсатиш, ўқувчиларда музиқага бўлган муҳаббатни, эҳтиёжни ўстириш, музиқа тинглаш жараёнини ташкил этиш, музиқа маданиятини шакллантириш ва ҳоказо масалалар киради. Хусусий вазифаларга эса кўшиқ ўргатиш усуллари, овоз диапозонини мустаҳкамлаш ва кегайтиришга ёрдам берувчи машқларни тавсия этиш, музиқа идрокини, тинглаш қобилиятини ривожлантириш, музиқа саводини эгаллаш босқичларини белгилаш ва ҳоказо масалалар киради.

Музиқа ўџитиш методикаси педагогика-психология фанларининг турли соҳалари билан узвий боғлиқ. Бу эса ҳаётимизда жамият олдида турган вазифалар, умумтаълим мактаблари ва ўқитувчилар олдида қўйиладиган талаблар, ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, мактабда музиқий таълим-тарбиянинг мақсад ва вазифаларини аниқлаш, уларнинг ривожланиш истиқболини белгилаш имкониятини беради.

Методика ўз олдида турган муаммоларни ҳал этишда ҳам психологияга таянади. Масалан, музиқа идрок, ижодий ва музиқий қобилиятларини ривожлантириш учун бола руҳияти, онги, тафаккури, хотираси, тасаввури қонуниятлари, унинг кўринишлари, ривожланиш босқичлари ҳақидаги билимларга, музиқий қобилият, инсон фаолияти нима эканлиги хусусидаги тушунчаларга эга бўлиш шарт.

Муסיқа ўқитиш методикаси умумий таълимнинг мураккаб ва кўпқиррали мақсадларини ҳамда муסיқа таълим-тарбияси вазибаларини самарали ҳал этиш учун педагогика ва психология фанлари билан бир қаторда муסיқашунослик илми ва муסיқа ижрочилиги соҳаларига ҳам таянади.

Муסיқашунослик илмининг муסיқий тарихий-назарий фанлар мазмунини ўқувчиларга муסיқий санъат хусусиятларини етказиш йўлларини топишга, уларга ҳаётнинг муסיқий образларда акс этиши, муסיқий ифода воситаларининг аҳамиятини тушунтиришда, муסיқий асарларни бадиий таҳлил қилиш методлари ва технологияларини аниқлашда ёрдам беради. Муסיқа тарихи, асосий йўналишлар, услуб ва жанрларнинг ривожланиши, йирик композиторларнинг ўзига хос ижод йўли ҳақидаги билимлар мактаб ўқувчиларининг муסיқий дидини тарбиялаш, уларнинг дунёкарашини кенгайтиришга асос бўлади.

Ҳар бир ижрочилик синфи: якка куйлаш, дирижёрлик, муסיқа асбоби бўлғуси муаллимда ўқувчилар билан ишлашда уларда овозни сақлаш ва ривожлантириш, хор билан ишлаш муסיқий асарни ифодали ижрода кўрсата олиш – ўқувчиларда муסיқага ижодкорлик ҳиссини ўстириш малакаларини шакллантириш билан методикага ўз ҳиссасини кўшади.

Муסיқа ўқитиш методикаси фанининг асосий тушунчалари «тарбия-таълим» – «ривожлантириш» ва уларнинг ўзаро боғлиқлигидир.

Тарбия. Педагогикада тарбия деганда болалар, ўсмирлар, ёшларнинг жисмоний, маънавий кучларини ривожлантириш, уларнинг дунёкарашини шакллантириш тушунилади.

Ҳаётни акс эттириши, ҳаёт билан боғлиқлиги, унинг муסיқа ижодкори, ижрочиси ва тингловчисининг ҳаётини қарашларига боғлиқлиги муסיқани тарбия воситасига айлантиради. Муסיқий тарбия жараёнида ўқувчида ахлоқий, ақлий, эстетик жисмоний сифатлар таркиб топади.

Таълим – билимлар мажмуасини ўзлаштириш жараёнидир. Хусусан, муסיқий таълим ўқувчиларни турли муסיқий фаолиятга ўргатиш, муסיқий тасаввур, билим, малака ва кўникмалар бериш ва бу билимларнинг ўқувчилар томонидан ўзлаштириш жараёнидир.

Ривожлантириш – энг оддий, содда муסיқийлик кўринишларидан мураккабларига қараб такомиллашиш. Бошқача айтганда, муסיқий

қобилиятнинг ўсиши ва шаклланиши жараёни ривожланишни ҳосил қилади.

Ўқувчиларга мусликий таълим бериш, уларни тарбиялаш ва ривожлантириш ишлари яхлитликда олиб борилиши муслиқа педагогикасининг энг муҳим қонуниятларидир.

1.2. Муслиқа ўқитиш принциплари

Муслиқа ўқитиш принциплари – мусликий таълим-тарбия жараёнига қўйиладиган талаблар йиғиндисидир.

Муслиқа ўқитиш методикаси педагогика фани сифатида унинг умумий қонуниятларига бўйсунди ва умумдидактик принципларга асосланади:

- тарбияловчи таълим;
- илмийлик, тизимлилиқ ва изчиллик;
- мусликий материалнинг қулайлиги ва болалар ёшига мослиги;
- кўргазмалилик;
- тасаввур, билим, малака ва кўникмаларнинг муштаҳкамлилиги;
- ўқувчилар мусликий фаолиятининг фаоллиги, мустақиллиги;
- мусликий тарбиянинг ҳаёт билан боғлиқлиги.

Мазкур принциплар ўқитувчи ҳамда ўқувчилар томонидан бажариладиган барча *таълим компонентлари* – дарс мазмуни, методлари, дарс тузилишидаги асосий талаблар ва йўналишларни белгилаб беради.

Шу билан бир қаторда муслиқа ўқитиш методикаси ўзининг хусусий принципларини ҳам илгари суради. Булардан: *эмоционаллик ва онглиликнинг бирлиги* ҳамда *бадийлик ва техниканинг бирлиги* принципларини кўриб чиқамиз.

Эмоционаллик ва онглиликнинг бирлиги принципи. Бу принципнинг зарурлиги муслиқа санъати ва уни идрок этишининг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқади. Муслиқани идрок этишни ривожлантириш ундан олинган ҳиссий таассуротлар, унинг ифода воситаларини англашни талаб этади. Мусликий асарни тинглашдан олинган ҳиссий таъсирни онг билан қабул қилиш унинг мазмунини тушунишга, ўқувчиларда мусликий тажриба тўплашга ёрдам беради. Ўқувчиларнинг фикри, кечинмалари, ҳиссийётларини бойитади, муслиқанинг таъсирини кучайтиради. Мазкур принципни муслиқа ўқитишда қўллаш ўқувчиларда идрок этилган асарга баҳо бериш

қобилиятини ўстиради ва шу асосда уларнинг кизиқиши, муסיқий диди, эҳтиёжлари тарбияланади.

Бадиийлик ва техниканинг бирлиги принципи. Муסיқий асарни бадиий ва ифодали ижро этиш учун маълум бир малака ва кўникмалар талаб этилади. Масалан, кўшиқни ўрганиш жараёнида ўқувчиларда вокал-хор малакалари шакллантирилади. Болалар чолғуларида ижро этиш учун ҳам биргаликда чалишнинг энг оддий усул ва йўллари ўқувчилар эгаллашлари лозим. Бунда ижрочилик малакалари бадиий вазифаларга, яъни муסיқий асар образи, кайфиятининг ёрқин, ифодали ёритилишига қаратилган бўлиши талаб этилади. Бунда муסיқий асарнинг бадиий ижросига эришиш **мақсад** бўлиб, малака ва кўникмаларни эгаллаш шу мақсадга етишишда **воситадир**.

Бу принциплар ўқувчиларда муסיқий қобилиятларни, муסיқага кизиқишни, дид ва муסיқа маданиятини ривожлантиришга қаратилган.

Муסיқий қобилиятлар, уларнинг турлари, махсус (ижрочилик, бастакорлик) ва умумий муסיқий қобилиятлар, уларнинг ривожланиш шарт-шароитлари масалалари кўплаб психолог (Б.Теплов, В.Мясишев, Б.Яворский, В.Петрушин ва ҳк.), педагоглар (Л.Баренбойм, В.Белобородова, Ю.Алиев, Н.Ветлугина), муסיқашунослар (Б.Асафьев, А.Алексеев ва б.) томонидан кенг ўрганиб чиқилган. Ҳозирда ҳам бу муаммолар ўз долзарблигини сақлаб келмоқда.

Мутахассислар муסיқий эшитув, ритм ҳисси, муסיқий хотирани муסיқий қобилиятларнинг асосий кўринишлари деб белгилайдилар.

Муסיқий эшитув қобилияти – бу товушнинг баланд-пастлиги, кучи, тембри ва давомийлигини ҳис этишдир.

Муסיқий ритм туйғуси – муסיқадаги вақт-ўлчовли ҳаракатни, унинг ифодавийлигини ҳис этиш, аниқ ижро этиш қобилиятидир.

Муסיқий хотира – бу муסיқий асарни тез ва узоқ вақт ёдда эслаб қолиш қобилияти. Бу қобилиятлар умумлашма ном билан муסיқий педагогика амалиётида **муסיқийлик** деб ҳам юритилади. Аммо муסיқийлик 3 та қобилият билан чекланмайди. Муסיқийликнинг асосини муסיқадаги ифодавий мазмун, образни тушуна олиш, унга ҳиссий муносабат кўрсата олиш қобилиятлари ҳам ҳосил қилади. Дарсда ўқувчиларни муסיқани диққат билан тинглаш, асарларни қиёслаш, таққослаш, энг ёрқин ва идрок этилган асарларга баҳо бера олишга ўргатиш, муסיқа ижрочилиги учун лозим бўлган малака ва кўникмаларга ўргатиш – муסיқий қобилиятларни ривожлантириш демакдир.

Савол ва топшириқлар

1. Мусиқа ўқитиш методикасининг бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлигини ёритиб беринг.
2. Мусиқа санъатининг тарбиявий имконияти нималарда акс этади?
3. Мусиқа ўқитиш қандай дидактик ва хусусий принципларга асосланади?
4. Мусиқий қобилиятлар ва уларни ривожлантиришнинг аҳамиятини тушунтиринг.
5. «Дарс компонентлари» тушунчасини ёритиб беринг.

Амалий машғулот саволлари

1. Мусиқа санъатининг эстетик тарбиядаги аҳамияти.
2. Мусиқада ифодавийлик ва тасвирийлик.
3. Мусиқа элементларининг ифодавийлик хусусиятлари.
4. Мусиқа дарсларида дидактик ва хусусий принципларини амалга ошириш.
5. «Мусиқанинг санъат сифатидаги ўзига хос хусусиятлари» мавзусида маъруза тайёрлаш.

II БЎЛИМ

«МУСИҚА МАДАНИЯТИ» ДАРСЛАРИ ЎҚУВ ФАНИ СИФАТИДА

2.1. «Муסיқа маданияти» дарсларининг мақсад ва вазифалари

2000 йилда Давлат таълим стандарти асосида тасдиқланган умумтаълим мактаблари муסיқа дастури ва ўқув предмети эндиликда «Муסיқа маданияти» деб аталиши бежиз эмас. Шу дастурга кўра «миллий муסיқа таълим тарбиянинг **мақсади** ёш авлодни миллий муסיқа меросига ворислик қила оладиган ҳамда умумбашарий муסיқа бойлигини идрок эта оладиган маданиятли инсон даражасида вояга етказиш», яъни ўқувчиларда муסיқа маданиятини шакллантиришдир.

«Ўқувчининг муסיқий маданияти» тушунчаси кенг камровли бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- ўқувчининг ижтимоий-бадий шахсий тажрибаси – ахлоқий эстетик қарашлари, ҳиссиётлари, дид ва эҳтиёжлари;
- ўқувчининг муסיқий ривожланганлиги – муסיқа санъатига қизиқиши, муסיқага эмоционал муносабати, муסיқий кузатувчанлиги, турли хил бадий муסיқа намуналарига бўлган эҳтиёжи;
- ўқувчининг муסיқий билимлари – муסיқани идрок ва ижро этиш учун лозим бўлган тасаввур, билим, малака ва кўникмага эгаллиги, санъат ва ҳаётга ҳиссий муносабати, ривожланган муסיқий-эстетик диди, муסיқага бўлган танқидий саралаш муносабати ва ҳқ.

Ўқувчиларда муסיқа маданиятини шакллантириш мақсадида бир қатор **вазифалар** белгиланади:

- муסיқий таълим-тарбияни ҳаёт билан боғлаб олиб бориш;
- ўқувчиларнинг муסיқа санъатига меҳр, қизиқишларини ўстириш;
- муסיқий-бадий дидни ва муסיқа фаолиятларига эҳтиёжини ривожлантириш;
- муסיқа ҳақида билим, малакалар доирасини таркиб топтириш;
- иқтидорли ўқувчиларнинг муסיқий ривожланишлари учун шароит яратиб бериш ва уларнинг бадий эҳтиёжини қондириш;
- муסיқий фаолиятлар жараёнида бадий-ижодкорлик ҳис-туйғуларини ривожлантириш;

- мусикий асарларнинг бадий-ғоявий мазмуни воситасида ўқувчиларда ахлокий-эстетик қарашларни тарбиялаш.

Муסיқа ҳақидаги билимларни тизимли равишда ўзлаштириш, малака ва кўникмаларни шакллантириш, биринчи навбатда, болаларда ҳиссий таъсирчанликни, муסיқага қизиқишни ривожлантиришга қаратилган бўлиши лозим. «Тарбиянинг энг олий кўриниши – туйғулар тарбияси» деб ёзади қозоқ шоири М.Шоҳонов.

Умумтаълим мактабларида муסיқа таълими аниқ ишлаб чиқилган тизим асосида олиб борилади. Бу тизим ўзаро боғланган тарбиявий, таълимий ва ривожлантирувчи вазифаларни ўз ичига олади.

Тарбиявий вазифаларга ўқувчиларда муסיқага бўлган қизиқиш ва муҳаббатни, муסיқа билан мулоқотда бўлиш эҳтиёжини тарбиялаш, уларда эстетик ҳисларни, бадий дид, ахлокий сифатлар ва дунёқарашларни тарбиялаш киради.

Таълимий вазифаларга ўқувчиларни муסיқа тинглаш, жамоа бўлиб куйлаш, болалар чолғуларида чалиш, муסיқа саводи, муסיқа-ритмик ҳаракатлар бажариш каби турли мусикий фаолиятларга ўргатиш; уларни ўзбек халқи ва жаҳон муסיқа маданиятининг нодир асарлари билан таништириш, уларга муסיқа ҳақида, композиторлар ва ижодкорлар, чолғулар, кўшиқчилик овозлари, жанр, услуб, шакллар ва ҳоказо ҳақида билим-тасаввур ва малакалар бериш киради.

Ривожлантирувчи вазифалар ўқувчиларда мусикий-ижодий қобилиятларни, мусикий идрок ва диққатни, тасаввур, мусикий эшитув ва хотирани, куйлаш овозлари, мусикий асар ҳақида ижодий фикр юрита олиш ва унга баҳо бериш малакаларини ҳосил қилишни назарда тутди.

Ўқувчиларга мусикий таълим бериш тарбияловчи ва ривожлантирувчи бўлиши лозим. Бу мусикий педагогиканинг муҳим талабларидан биридир.

2.2. «Муסיқа маданияти» дарсларининг хусусияти ва тузлиши

Муסיкий тарбиянинг мақсад ва вазифалари унинг мазмуни ва шаклини белгилайди.

Муסיқа дarsi – мактабда муסיқа ўқитишни ташкил этишнинг асосий шаклидир. Мактабда мусикий тўғараклар, факультатив машғулотлар олиб борилади, аммо дарс ҳамма болаларни ялпи тарзда қамраб олиши сабабли ўз аҳамиятини йўқотмайди.

Муסיқа дарслари бир катор хусусиятларига кўра бошқа фанлардан фарқ қилади:

биринчидан – муסיқа дарслари бошқа мактаб фанларидан ўзининг бадиийлиги, болаларда эмоционал туйғу ва кечинмалар уйғотиши билан ажралиб туради. Муסיқа айниқса, болаларнинг ақлий ва ахлоқий ривожига катта ижобий таъсир кўрсатади. Ижобий ҳис-туйғу инсоннинг ақлий фаолиятини ўстиради. Физиологларнинг айтишича, бола ақлий ривожининг калити унинг ҳиссиёти соҳасида туради. Муסיқа машғулоти болаларнинг бадиий қобилиятларини ривожлантириб, уларда ижодий куч, тасаввур, фантазияни уйғотади. Қадимдан маълумки, бадиий ижодий тасаввур билан илмий фикрлаш ўртасида катта боғлиқлик бор. В.Белинский айганидек: «Илм ва санъат мазмуни бир. Олим фикрлар тизими асосида ишонтиради, ижодкор – образлар билан. Аммо иккаласи ҳам бир хил ишонтиради».

Муסיқий асардан олинган эмоционал таъсир ўқитувчининг ифодали ижроси, мимика, ҳаракат, сўз орқали янада кучаяди. Бутун дарс муסיқа билан «суғорилган» бўлиши лозим. **Муסיқа-болалар-ўқитувчи** – дарснинг асосий бўғинларидир.

иккинчидан – у муסיқа тарихи, назарияси ва ижрочилигига доир турли намуналардан куйлаш, муסיқа тинглаш, муסיқа саводи, муסיқа таҳлили ва адабиёти элементларидан иборат;

учинчидан – муסיқа дарси ўқувчилар томонидан бажариладиган турли муסיқий фаолиятларни ўз ичига олади. Бошланғич синфларда куйлаш, муסיқа тинглаш, муסיқа саводи, ритмик характерлар, болалар чолғуларида ижро, ижодкорлик каби фаолиятлар қўлланилса, ўрта синфларда дарс асосан тўрта фаолият: тинглаш, куйлаш ва муסיқа саводи ва муסיқа ижодкорлиги асосида олиб борилади.

Ҳозирда амалга тадбиқ этилган бу янги дастур мавзули тузилишига эга, яъни йил, чорак ва дарс мавзулари, муסיқанинг «тили», бойлиги, ўзига хос мазмуни, муסיқа санъатининг бошқа санъатлар – ранг тасвир, адабиёт, рақс билан боғлиқлигини муайян кетма-кетлик асосида ёритиб беради.

Дарсда ўқувчилар ўзбек халқ муסיкаси, ўзбек композиторларининг ёрқин ажойиб асарлари ва жаҳон муסיқасининг намуналари билан танишадилар. Ўзбек мумтоз муסיқа меросининг нодир асарлари билан танишиш ва ўзлаштириш ўқувчиларда муסיқа маданиятини шакллантиришнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Музыка дастури болалар боғчаси ва мактаб билан узвийлик ҳосил қилади. Бошланғич синфлар дастури болалар боғчасида музыка машғулотлари таркибий тузилишини сақлаб қолган: 6-7 ёшли боғча болалари музыка тинглайдилар, қўшиқ ўрганадилар, рақслар ва ўйинлар бажарадилар, мураккаб бўлмаган музикаий парчаларни болалар чолғуларида ижро этадилар. Музикаий фаолиятларнинг бундай турлилиги болалар музикаий қобилиятларини ривожлантириш омилидир.

Бир музыка асарини идрок этиш (тинглаш) қўшиқ, ритмик ҳаракатларни ўрганиш учун бир неча дарслар талаб этиладики, бир дарснинг ўзида ҳам янги асар билан танишув, ҳам олдинги дарсда ўрганилган қўшиқ, асар устида иш олиб боришни давом эттириш содир бўлади. Масалан, 1-синф ўқувчилари дарсда И.Ақбаровнинг «Онажонлар» қўшиғини ижро этадилар, Н.Норхўжаевнинг «Каклигим» қўшиғини ўрганишни давом эттирадилар, олдинги дарсдан таниш бўлган «Алла» куйини (И.Ақбаров) тинглайдилар, «топишмоқ» музикаий-дидактик ўйинида иштирок этадилар ва ноталар чўзимини ўрганадилар.

Дарс мазмунига характери, кайфияти, турлича бўлган асарлар киради, шунинг учун дарснинг мантиқан яхлитлигига эришишда дарснинг тузилишини, яъни фаолият турларининг кетма-кетлиги, дарсда «ҳиссий созни» ушлаб туриш мақсадида бир асардан иккинчисига ўтиш йўллари топиш, аниқлаш муҳимдир. Дарс тузилишини режалаштиришда ўқувчиларнинг жисмоний, эмоционал, ақлий ҳолатларини ҳисобга олиш лозим. Масалан, бошланғич синф ўқувчиларининг диққатлари турғун бўлмаслиги сабабли, фаолият турларини алмаштириб туриш, дарсга қизиқишни орттиради; мураккаб қўшиқ, асарни ўрганишда бир дарс давомида ҳадеб қайтаришдан кўра, бир неча дарс давомида ўрганиш мақсадга мувофиқ; қийин музикаий-ритмик ҳаракатларни бажаришдан сўнг тўғридан-тўғри қўшиқ куйлашга ўтиш яхши эмас, чунки куйлаш учун сокин нафас ва диққатни жамлаш талаб этилади ва ҳк.

Дарс асосан олдиндан тайёрланган режа асосида ўтиши керак. Дарсларга тайёргарлик кўриш ўқитувчининг билими, маҳоратига боғлиқ бўлиб, музикаий материалнинг тарбиявий таълимий ва ривожлантирувчи тарафлари ҳамда уларни амалга ошириш йўллари, имкониятлари, методларини аниқлашда ўз ифодасини топади. Ҳар бир музикаий асарни чуқур ўрганиш, болалар ёш хусусиятлари, уларнинг музикаий тайёргарлигини ҳисобга олган ҳолда асар танлаш музикаий таълим-тарбияни муваффақиятини белгилайди.

Режалаштиришда дарснинг мақсади, вазифалари, мазмуни (муסיкий репертуари) ва тузилиши (фаолият турларининг кетма-кетлиги), воситалари, таълим методлари ва технологиялари аниқланади.

Замонавий муסיқа дарсини махсус жиҳозларсиз тасаввур этиш қийин. Муסיқа хонасининг эстетик безатилиши турлича бўлиши мумкин, аммо у санъат дарси муҳитини юзага келтириши лозим. Дарсга турли чолғулар, аудио ва видео техникалари, болалар чолғулари, композиторлар портретлари, фонохрестоматиялар, рангтасвир асарлари репродукциялари нота жадваллари талаб этилади. Бу воситалар ўқувчиларга турли муסיкий асарларни бир неча ижрода кўрсатиш, уларнинг муסיқа чолғулари тембр хусусиятларини ўрганишларида, муסיқа асарларини тўлақонли идрок этишларида, уларда ижрочилик ва ижодкорлик қобилиятларини ўстиришда (ўқувчилар ижроси ва муסיкий ижодкорлик элементларини магнитофонга ёзиш ва эшиттириш), катта имконият ҳосил қилади.

Шундай қилиб, дарсга тайёргарлик кўриш, уни ўтказиш муסיқа ўқитувчисидан ижодий ёндошув, касбий билим, тажриба ва маҳорат талаб этади.

Савол ва топшириқлар

1. Умумтаълим мактабларида муסיкий таълим-тарбиянинг мақсади, вазифалари қандай?
2. «Муסיқа маданияти» тушунчасига тавсиф беринг.
3. Муסיқа дарсларининг тарбиявий, таълимий ва ривожлантирувчи вазифалари нималардан иборат?
4. «Муסיқа маданияти» дарсларининг ўзига хос хусусиятлари нимада акс этади?

Амалий машғулот саволлари

1. Ўқувчиларни дарсда муסיқага қизиқтириш муаммолари ва уларда аниқ билим, малака, кўникмалар ҳосил қилиш.
2. Янги «муסיқа маданияти» дастурининг асосий моҳияти.
3. Дарс мавзунининг ажралмас қисми ва мантиқан узвий бўлаги сифатида амал қиладиган муסיкий фаолият турлари.
4. Муסיқа дарси – мактаб предмети ва санъат дарси сифатида.
5. Дарсга тайёргарлик кўришда ва режалаштиришда ўқитувчининг ижодий ёндошуви.

III БЎЛИМ

МУСИҚА ЎҚИТУВЧИСИ ВА УНГА БЎЛГАН ТАЛАБЛАР

3.1. Муסיқа ўқитувчисининг касбий тайёргарлиги

Педагогик фаолият – инсонлар меҳнатининг энг мураккаб, маъсулиятли соҳаларидан биридир. Ўқитувчи юқори малакали, ғоявий, маънавий, маърифий жихатдан етук, ахлоқан соф бўлиши жамият талабидир.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни мазмунида умумтаълим мактабларида таълим тарбия ишларига алоҳида эътибор бериш ва бу ишга ижодкорлик билан ёндашиш талаб этилади.

Шарқ алломаларидан Ризоутдин ибн Фахриддин ўзининг «Одоб и таълим» китобида шундай деб айтади:

«Гар усули тарбият олган муаллим берса дарс,
Этгузи шогирдларин олим ва доно – тарбият».

Муסיқа ўқитувчиси касби инсондан доимо ўз шахсини такомиллаштириш, ўзининг муסיқий қизиқишларини, ижодий қобилиятларини ривожлантиришни талаб этади. Муסיқа ўқитувчиси нафақат ўз мутахассислиги «сирларини» аъло даражада билиши лозим, балки мактабда ўқувчиларнинг мафкуравий дунёқарашларини, тушунча ва тасаввурларини шакллантиришда лозим бўлган билимларга эга бўлиши шарт.

Муסיқа ўқитувчиси:

- муסיқа асбобини яхши чалиши, ёқимли овозда куйлаши (дарсда грам ёзувлардан фойдаланишга тўғри келади, аммо ўқитувчининг жонли ижроси болаларда катта ҳиссиёт ҳосил қилади);

- нозик муסיқий дид ва ривожланган муסיқий эшитув қобилиятига эга бўлиши;

- муסיқий-назарий билимлар доирасига эга бўлиши;

- муסיқий асарларни бадиий-педагогик таҳлил қила олиши;

- дирижёрлик малакаларини кўрсата олиши;

- муסיқани бошқа бадиий фанлар билан узвий боғлай олиши;

- муסיқа таълими ва тарбиясидаги янги усул, воситаларни, замонавий технологияларни эгаллаши ва улардан оқилона фойдалана олиши катта аҳамият касб этади.

3.2. Мусиқа ўқитувчисининг ижодий фаолияти

Ҳозирги даврда мусиқа муаллими касби, фаолияти, профессионал тайёргарлигига бўлган талаблар илмий-педагогик изланишларга асос бўлмоқда. Бу борада таниқли мусиқачи-педагоглар, ҳақидаги эсдаликлар, уларнинг педагогик фаолиятлари натижаларини ўрганишга қаратилган бир қатор изланишлар аҳамият касб этади.

Мусиқа ўқитувчисининг касби ўз хусусиятига кўра ижодий фаолиятнинг кўп қирраларини ҳосил қилади:

тадқиқотчилик фаолияти: ўқитувчи дарсга лозим бўлган мусиқий асарларни танлаш ва таҳлил қилиши, уларнинг эмоционал таъсирчанлигини аниқлаш; ёш ва индивидуал хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда болаларда мусиқа идроки хусусиятларини ўрганиши, етакчи ўқитувчиларнинг иш методларини ўрганиши; ўз ишининг натижаларини таҳлил қилиши ҳамда мусиқий ва методик адабиётлар билан ишлаши, унда илмий изланиш малакалари бўлиши тадқиқотчилик фаолиятига киради.

лойиҳалаштирув фаолияти: болаларда мусиқа ижодкорлигини шакллантиришга қаратилган ўқув тарбия вазифалар, малака ва кўникмаларнинг ўқитувчи томонидан режалаштирилиши лойиҳалаштирув фаолиятини ташкил этади. Ижодий режалаштириш борасида ўз ишларини, тажрибаларини орттира бориб, ўқитувчи ўзида ўқув-тарбия вазифаларини белгилаш, таълим жараёнида қўлланилиши лозим бўлган усул ва йўллар, методлар, педагогик технологияларни олдиндан кўра билиш малакаларини ривожлантиради.

конструктив фаолияти: бунга мусиқа дарслари ишланмасини тайёрлаш, синфдан ташқари оммавий тадбирлар сценарийси ва тўғарак машғулотларини тузиш киради.

коммуникатив фаолияти: ўқитувчи ўқувчилар, педагогик жамоа билан мақсадга мувофиқ муносабат ўрната олиши, ўқувчиларни ўзига мойил қилиши, улар орасида яхши муносабат ўрната олиши лозим, яъни яна бир санъат, мулоқат санъатини эгаллаши керакдир. Мусиқа ўқитувчисининг шахси машғулотларда тўлалигича намоён бўлади. Мусиқий асарни ижро этиш ва бу асар ҳақида сўзлаш, асарга ўзининг эмоционал муносабатини билдира бориб, болаларда таассуротни кучайтириш, ўқувчиларнинг ҳиссиётларига, таассуротларига доимий эътибор бериш орқали уларда ўқитувчига нисбатан ҳурмат ва ишончни орттириш ўқитувчининг коммуникатив қобилиятини кўрсатади.

ташкilotчилик фаолияти: ўқитувчи тарбияланувчилар орасидан иқтидорлиларини танлаб олади ва улар билан алоҳида ишлар олиб боради, ўзи раҳбарлик қилаётган синфда педагогик ишларни амалга оширади. Ота-оналар ва кенг жамоатчилик ўртасида маънавий-маърифий ишларни тўғри ташкил этади.

3.3. Мусиқа ўқитувчисининг педагогик маҳорати

Ўқувчиларнинг ақлий ва ахлоқий камолотида мусиқа ўқитувчиси шахси алоҳида ўрин тутати. Унинг дунёқараши кенг, қалби пок, ширин сўз, болажон бўлмоғи лозим. Бундай фазилатларни ҳар қандай шахсда ҳам тарбиялаб бўлмайди. У маълум маънода туғма бўлади.

Педагогик маҳорат ёки санъат – бу қандайдир қўл билан тутиб бўлмайдиган, фаҳм-фаросат билан амалга ошириладиган жараён, изланишлар, кечинмалар, кўпдан-кўп кундалик ишлар, болалар билан олиб бориладиган дақиқалар демакдир. Бу – билимларнинг илмийлиги, тарбиядаги муаммоларни ечишга қодирлик, бола шахсига эътибор билан ёндашиш, ривожланган тасаввур ва ҳоказолар йиғиндиси.

Ҳозирги замон мусиқа ўқитувчисининг ижодий фаолиятида педагогик маҳорат қуйидагиларда яққол намоён бўлади:

- мусиқа тарбиясида янги усул ва воситаларни излашда, уларни анъанавий усуллар билан моҳирона боғлаб олиб боришда;
- ҳаёт ва мусиқа санъати ўртасидаги боғлиқликни кўрсата олиш ва ўргатишда;
- мусиканинг мазмуни ва маъносини болаларга етказишда, фанлараро алоқани амалга оширишда;
- мусиқа ўқитувчисининг ўз устида доимо ишлаши ва ижодий изланишида.

Ўқитувчининг юқори профессионал тайёргарлиги мусиқа дарсларининг такомиллашувида ҳамда мусиқа санъатининг тарбиявий потенциалини амалга оширишда катта аҳамият касб этади.

Савол ва топшириқлар

1. Мусиқа ўқитувчисига бўлган асосий талабларни айтинг.
2. Мусиқа ўқитувчиси педагогик маҳорати нималарда акс этади?

Амалий машгулот саволлари

1. Мусиқа ўқитувчисининг педагогик-психологик тайёргарлиги.
2. Мусиқа ўқитувчисининг мусиқий-методик тайёргарлиги.
3. Мусиқа ўқитувчисининг изланувчинлиги.

IV БЎЛИМ

МУСИҚА ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИ

4.1. Муסיқа ўқитишнинг асосий методлари

Методика ўқиладиган фан хусусиятларини, ўқитишнинг мақсад ва вазифалари, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда дидактиканинг принциплари асосида ўқув-муסיқий материалнинг ўзлаштирилиши йўллари амалга татбиқ этади.

Метод юнон тилидан олинган бўлиб, «изланиш йўли», «ўрганиш воситаси» маъноларини англатади.

Фан ва санъатнинг йирик намоёндалари ўз рисоаларида муסיқа дарслари санъат дарси сифатида жуда катта тарбиявий потенциалга эга эканлигини таъкидлаб келганлар.

XX аср муסיқий педагогика амалиётида, методик рисоалар, махсус изланишларда мактаб муסיқа шароитида фаолият турлари бўйича қўлланиладиган кўплаб метод ва усуллар тўпланган. Б.Асафьев, В.Шчацкая, Н.Гродзенская, В.Белобородов, М.Румер, Ю.Алиев, В.Соколов, Р.Ригина, Д.Кабалевский, Н.Ветлугина, Э.Абдулин ва кўплаб бошқа муаллифларни келтириш мумкин.

Муסיқа ўқитиш методлари «Муסיқа маданияти» дарсларида ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро биргаликдаги фаолиятлари асосини ташкил этади. Ўқитувчи – бу фаолиятни бошқаради. Ўқитувчи томонидан қўлланиладиган барча методлар ўқувчиларда ахлокий, бадиий дидни *тарбиялаш*, муסיқий қобилиятларни *шакллантириш*, муסיқий идрокни *бошқариш*, ижодий фаолликка *ундашга* қаратилган бўлиши лозим.

Муסיқа дарсларида қўлланиладиган асосий методлар қуйидагилар: оғзақи, кўргазмали-информатив, бадиий-амалий.

ОҒЗАКИ МЕТОД (ҳикоя, суҳбат, тушунтириш, изоҳлаш, илова) – асарнинг мазмунини очишга ёрдам беради, асарни онгли ижросига эришишга тайёрлайди, ўқувчиларнинг ҳиссий кечинмаларига йўналиш беради. Оғзаки методларни қўллаш ўқувчиларнинг ёшига, муסיқий тайёргарлигига ҳамда муסיқий асар хусусиятига боғлиқ.

Ҳикоя – ўқитувчи томонидан ўқувчиларни мусиқа тинглашга «тайёрлаш», «созлаш» мақсадида қўлланиладиган жонли, ёрқин баён. Асосан уч ҳолатда қўлланиши мумкин:

- композиторнинг ҳаёти ва ижод йўлида ҳикоябоп воқеа ва лавҳалар мавжуд бўлса (В.Моцарт, Л.Бетховен, Ю.Ражабий, Ҳожи Абдулазиз Абдурасуловлар ижодларида);

- мусиқий асарнинг яратилиши тарихи баёнида;

- болаларни йирик чолғу ва сахна асарлари образларига олиб киришда (У.Мусаевнинг «Тўмарис» балети, А.Мансуровнинг «Ҳайвонлар султони», С.Юдаковнинг «Майсаранинг иши», М.Ашрафийнинг «Дилором», Т.Жалиловнинг «Тоҳир ва Зухра» мусикали драмаси ва ҳк.).

Суҳбат – ўқувчиларни мустақил фикрлашга, мусиқани фаол ва қизиқиш билан идрок этишга ундайди. Тингланган асар юзасидан бўладиган бу фикр алмашинув жараёнида маҳоратли ўқитувчи муаммоли ҳолатлар, таҳлил, таққослашларни қўллаган ҳолда болаларнинг эътиборини мусиқий асарнинг ўзига хослигига, бой ифода воситаларига қаратади, мусиқий образларга аниқ поэтик тавсифлар беришларида, ҳаётий қиёслашларга эришишларида ёрдам беради. Д.Кабалевский суҳбат методига мусиқа дарсини ўтказиш шакли сифатида катта аҳамият беради. У ўзининг «Болаларга мусиқа ҳақида қандай сўзлаш лозим» китобида суҳбатнинг «ҳикоя-суҳбат» ва «суҳбат-диалог» турларини келтиради.

Ҳикоя, суҳбатлар жараёнида асар, унинг фрагментини тинглашиш ўқитувчи ва ўқувчилар мулоқатини янада тўлдиради.

Тушунтириш, изоҳлашлар – мусиқа саводи элементлари билан болаларни таништиришда, чолғуларда ижрога ўргатишда, қўшиқ айттириш, ритмик ҳаракатларни бажаришда қўлланилади.

КЎРГАЗМАЛИ-ИНФОРМАТИВ МЕТОДЛАР: Мусиқий асарни ижрода кўрсатиш, асарни қисман кўрсатиш, мусикали ихтибос (цитата), иллюстрация (илова), вокал, чолғу, дирижёрлик кўрсатиб беришлари, аудио, видео, ҳаракатли-кўргазмали, репродукция, портрет, нота ёзувлари ва ҳоказодан иборат.

Мусиқий таълим-тарбияда кўргазмалиликнинг эшитув кўргазмалилиги, ҳаракатланувчи ва кўриб идрок этиш кўргазмалилиги турлари мавжуд. Эшитув кўргазмалилиги – бу мусиқанинг ифодали ижросидир. Жаранглаётган мусиқа дарсининг барча қисмлари асоси

бўлиб хизмат қилади. «Мусиқанинг жонли янграши дарсда асосий кўргазма бўлиб хизмат қилади», деб ёзади Н.Л.Гродзенская. Мусиқани тинглаш, эшитиш, идрок этиш мураккаб иш, чунки ҳар бир мусиқий асарнинг мазмуни доимо ҳаракатда ва ўзаро боғлиқликда бўлган ифода воситалари мажмуаси билан берилади. Шунинг учун ўқувчиларда аввало тингловчилик малакаларини ривожлантириш лозим, яъни мусиқани доимо бошидан охириги товушигача тинглаш, «қузатиш»га ўргатиб борилади. Бу жараёнда ўқитувчининг сўзи мусиқий образлар оламини тушуниш, ҳис этишга ёрдам беради.

Ҳаракатланувчи ва кўриб идрок этиш кўргазмалилиги.

Ўқувчиларни куйнинг график тасвири, нота ёзувлари, товуш баландлиги, метро-ритм, лад муносабатлари, шакллар, жанр, интерваллар ва ҳк. билан таништиришда ишлатилади. Бундан ташқари, вокал-хор ва мусиқа саводхонлиги ишларида дирижёрлик, мусиқани тактлаш, чалиб кўрсатиш, дирижёрлик ифодалари, регистр, ритмни график ифодалаш каби кўргазмалилик қўлланилади.

БАДИЙ-АМАЛИЙ МЕТОДЛАР

Ўқувчиларда малака ва кўникмаларни шакллантиришга қаратилган методларга айтилади. Бадий-амалий методлар воситасида ўқувчиларда вокал-хор малакалари, мусиқанинг тузилиши, мусиқа ифода воситаларини таҳлил қилиш, унинг жанр, шакллари аниқлаш, нота ёзувини ўрганиш, чолғуларда ижрочилик, бадий ижодкорлик малака ва кўникмалари шакллантирилади. Масалан, чолғу ижрочилигига ўргатишда ижрони бирга бошлаш, бирга тугатиш, бир-бирини эшитиш малакалари устида ишлаганда чалиб кўрсатиш, тушунтириш, эслатиш, қайтариш усулларидан фойдаланилади. Вокал-хор ишларида қўшиқчилик нафаси, соф унисон талаффуз, соз малака ва кўникмаларини ўстиришда машқларни куйлаш, тактлаш, дирижёрлик ифодаоарига эътиборни қаратиш, ритмик чапаклардан фойдаланилади. Вокал, ритмик ва ракс импровизациясида ижодкорлик малакаларини ўстириш учун мустақил ҳаракат, рағбатлантириш, таққослаш, ундаш каби воситалар қўл келади.

4.2. Мусиқа ўқитишининг хусусий методлари

Мактабда мусиқа дарсларини олиб бориш амалиёти жараёнида бир неча хусусий, яъни мусиқа санъатини ўқитишга хос бўлган методлар юзага келди. Шулардан бир қанчасини кўриб чиқамиз.

КОНТРАСТ (ТАФОВУТ) – ТАҚҚОСЛАШ МЕТОДИ. Академик Б.Асафьев томонидан таклиф этилган ва мусиқани идрок этиш малакаларини ривожлантиришга қаратилган. Бадий-педагогик таҳлил жараёнида ўқитувчи қўйган вазифаларга жавоб бериш учун болалар асарни диққат билан тинглашлари, мусиқий образнинг ўзгариши ва ривожланишини кузатишлари, ўзларининг таассуротларини англашлари ва хулосалар қила олишларини тақозо этади.

Мусиқий тажрибаси кам бўлган кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари учун тафовутли (контраст) асарларни таққослаш уларда қизиқиш уйғотади. Масалан, «Андижон полькаси» билан «Дилхирож» асарларини таққослаган ҳолда болалар бу асардаги умумийлик тарафларини айтишга қийналадилар. Лекин «Дилхирож» асари билан М.Мирзаевнинг «Баҳор вальси»ни таққослайдиган бўлсак, болалар бу асардаги тафовутни ва умумийликни тез англайдилар. «Баҳор вальси» асаридаги майинлик, куйчанлик борлиги, куйнинг «айланма» ҳаракатга эга эканлиги, «Дилхирож» эса шўх, шахдам, қувноқ ҳаракатчанлигини ҳис этадилар. Бу асарлар рақс жанрига мансублиги улардаги умумийликни ҳосил қилишини билиб оладилар.

«МУСИҚИЙ ТАСАВВУРНИ БУЗИШ» МЕТОДИ. Мусиқага эмоционал таъсирчанликни, мусиқа «нутқи» элементларининг ифодавийлиги ҳақидаги тасаввурни шакллантириши методидан бошқача йўл билан ҳам фойдаланиш мумкин. Ўқитувчи болаларга яхши таниш бўлган асарнинг маълум бир ифода воситасини ўзгартирган ҳолда ижро этади ва болаларга мусиқанинг характери ўзгарган ёки ўзгармаганлигини аниқлашни таклиф этади. Вазифани ҳал этилиши жараёнида болалар мусиқа ифода воситаларининг аҳамиятини тўлароқ тушунадилар, асарларни янада диққат билан тинглашга ҳаракат қиладилар. Масалан, ўқитувчи Н.Норхўжаевнинг «Ҳақкалар» қўшиғини ўзгартириб (ритмини соддалаштириб, суръатини секинлаштириб) ижро этса, болалар қўшиқдаги ўйноқи, ҳазил, қувноқ характер йўқолгани, асар мазмуни куйга мос келмаслигини яққол ҳис этадилар. Ритм ва суръат бу асарда етакчи ифода воситалари эканлиги ҳақида тушунчага эга бўладилар.

ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛ. Мусиқий тажриба орттириш натижасида ўсмирлар катта, жиддий асарларни *қиёсий таҳлил* қилиш имкониятига эга бўладилар. Масалан, 6-синф ўқувчилари 1-чорак давомида мумтоз мусиқа, мумтоз куй ва ашулалар, Шашмақом ҳақида умумий тушунчаларга эга бўладилар ва мавзу юзасидан «Соқийномаи Савти калон», «Баёт I», «Мушкilotи Дуғох», «Сувора» каби асарларни тинглайдилар. 3-чоракда эса Шарқ халқлари мумтоз мусикасининг қадимдан бир-бири билан ўзаро боғлиқликда ривожланганлигини ўрганадилар, хусусан, турк, озарбайжон, тожик ва афғон халқлари мусикаси намуналари билан танишадилар ва қиёсий таҳлил жараёнида уларда ўзбек мусикасига кўп жиҳатдан «мақом» жанри орқали, мусиқа ладлари, усуллар, нола ва безакларда, чолғуларда умумийлик мавжуд эканлигини билиб оладилар.

Таққослаш, қиёслаш методлари вокал-хор ишларида, мусиқа саводхонлигини ўзлаштиришда ҳам яхши самара беради.

ЭМОЦИОНАЛ ТАЪСИР ЭТИШ МЕТОДИ – ўқитувчининг мусиқий асарга образли сўз, мимика, жестлар орқали ўз муносабатини кўрсата олишида намоён бўлади. Асар кайфияти, характериға мос равишда унинг овози ҳиссий «турланади». Она алласи ҳақида майин, илиқ, ёқимли товушда гапирса, ватанпарварлик, жасорат ифодаланган асарлар ҳақида – тантанавор, кўтаринки оҳангда сўзлайди. Бундай ифодавий усулларни ўқитувчи мусиканинг эмоционал таъсирини кучайтириш ва ўқувчилар таассуротини бойитиш учун қўллайди.

МУАММОЛИ ЎҚИТИШ МЕТОДИ. Ўсмирларда мустақилликка, ўзлигини англашга бўлган интилиш уларнинг мусиқий қизиқишлари, эҳтиёжларига ҳам таъсир этади. Замонавий эстрада йўналишлари, таниқли ижрочилар ва гуруҳларни билиш уларга ўз дўстлари орасида обрў олишга, ўзларини катталардак ҳис этишга ёрдам беради. Шунинг учун ўқитувчининг «Бизга мумтоз мусиқа керакми?», ёки «Оврўпа мусикасини билиш зарурми?», ёки «Замонавий эстрада мусикасини жиддий санъат деб аташ мумкинми?» каби саволлари баҳсларга сабаб бўлади. Турли қарашларнинг юзага келиши *муаммоли ҳолатларни* келтириб чиқаради ва улар «баҳс-мунозара» ларда ўз ечимини топади. Бу жараёнда бирон-бир ўқувчи четда қолмайди. Мунозара жараёни ўқувчиларнинг мусиқий тажрибасини фаоллаштиради, ўз фикрини ҳимоялашга ундайди. Моҳирона ташкил этилган баҳсларда ўқитувчи ўқувчиларга турли фикр-мулоҳазаларни, улардаги зиддиятларни ҳолисона кўрсата олишга ёрдам беради. Ҳар қайси тараф маълум бир

хулосалар чиқаради, мусикий намуналарни келтиради, яъни фаол мунозара ўқувчиларда дунёқарашлар, ишончларни шакллантиради.

Юқорида келтирилгандан ташқари мусикий таълим-тарбияда яна бир қатор хусусий ва инновацион методлар қўлланилади. Булар:

- **«Олдинга югуриб, орқага қайтиш»** (Д.Кабалевский) ёки **«перспектив ва ретроспектив»** методи (Э.Абдуллин) – дастур мавзулари асосида узвийлик алоқаларини ташкил қилишга, ўқувчиларда мусиқа ҳақида яхлит тасаввурларни шакллантиришга қаратилган. Узвий алоқалар 3 ҳолатда ҳосил қилинади:

1. Ўқув йиллари бўйича.
2. Чорак мавзулари асосида.
3. Мусикий асарлар асосида.

- **мусикий умулаштирув методи** (Э.Б.Абдуллин) – ўқувчилар томонидан мусиқа ҳақида чорак мавзулари асосида таянч билимлар ўзлаштиришига ҳамда дарсда мавзу асосида яхлитликка эришишга қаратилган;

- **мусикий драматургия методи** (Э.Б.Абдуллин) – мусиқага эмоционал муносабатни фаоллаштиришга қаратилган. Дарс тузилишида конкрет шароит, ўқувчиларнинг мусикий ривожидаражаси, фаолият турлари ва машғулот шакллариининг энг муқобил кетма-кетлигини синф шароитида ҳисобга олади;

- **бадий контекст яратиш методи** (М.Красильникова) – ўқувчилар мусиқа маданиятини ривожлантиришда маълум бир давр мусикаси «чегараларидан чиқиш» га, яъни бошқа санъатлар, тарих, табиат, ҳаётий ҳолат ва образларга мурожаат қилишга асосланган, бой бадий-педагогик муҳит яратишга қаратилган. Масалан, М.Бафоевнинг 4-симфонияси «Мовароуннаҳр»ни ўрганишда Навоий даври маданияти, сиёсий-ижтимоий ҳолати ва ҳоказоларга мурожаат қилиш;

- **ҳаётий ассоциациялар методи** (С.Португалов) – юқоридаги методга яқин туради. Бу метод ўқувчиларда мусикий асар қаҳрамонининг ҳолатига яқин бўлган алоҳида эмоционал туйғулар уйғотишга қаратилган. Бундай ҳолат суҳбат ёрдамида, бошқа санъатларга мурожаат қилиш орқали, ҳамда дарс ўтказишда алоҳида муҳит яратиш орқали амалга оширилади. (Масалан, С.Юдаковнинг «Майсаранинг иши» операси асосий қаҳрамонлари – Ойхон, Чўпонали ва ҳоказоларнинг мусикий образларини идрок этишда бу методдан фойдаланиш мумкин);

- **полифоник метод** (Д.Депешева) – мусикий диққатни узоқ вақт ушлаб туришга қаратилган. Бунда ижрочилик таҳлили ва ҳиссий-маънавий драматургия вазифалари барабар ҳал этилади. Бир асарни турли талқин ва ижро услубларида кетма-кет тинглаш, ижрочилик талқинларини таҳлил қилиш орқали амалга оширилади.

Мусикий таълим-тарбия методларининг турлича эканлиги мусиқа санъатининг ўзига хослиги ҳамда ўқувчилар мусикий фаолиятининг хусусиятлари билан аниқланади. Бу методларнинг ҳар бири алоҳида қўлланмасдан, балки бир-бири билан боғлиқ ҳолда, бир-бирини тўлдирган ҳолда узвий амалга оширилади. Масалан, ўсмирларнинг мусикий асар билан танишувини ўқитувчи суҳбат орқали бошлаб, уларга олдин ўтилганлар юзасидан композитор ва унинг асарлари ҳақида саволлар беради (оғзаки метод); суҳбат давомида таниш фрагментларни ижро қилади (мусикий илова, эшитув кўргазмалилиги); асарнинг яратилиши тарихи ёки ижро тарихи, тингловчиларда қолдирган таасуроти ҳақида қизиқ маълумотлар беради (оғзаки, ундовчи методлар); ўқувчилар асарни грамёзуда тўлиқ эшитадилар (эшитув кўргазмалилиги методи), ўқитувчи саволларига жавоб берадилар, асарга ўз муносабатларини кўрсатадилар; тинглаб, асарни алоҳида фрагмент-парчаларини такқослайдилар, таҳлил қиладилар; асарнинг асосий ғоясини аниқлайдилар (умумлаштирув методи).

Шундай қилиб, мусиқа дарсининг мақсадига кўра белгиланган вазифаларни амалга оширишда энг муқобил методларни танлаши, бир асар устида ҳар гал янгича шаклда ишлаши, дарсда нафақат фаол болаларни, балки пассив ўқувчиларни ҳам ишга жалб эта олиши, ўқитувчи ва ўқувчилар ҳамкорлиги ҳолатини юзага келтириш – мусиқа ўқитувчисининг ижодкорлигини, маҳоратини намоён этади.

Савол ва топшириқлар

1. Мусиқа дарсларида қўлланиладиган асосий методларга тавсиф беринг.
2. Мусиқа ўқитишнинг хусусий методларига тавсиф беринг.
3. Дарсда мусиқа ўқитиш методларининг узвий боғлиқлигини тушунтиринг.
4. Ўзбек композиторлари, бастакорлари ҳаёти ва ижодида, асарларнинг яратилиши тарихида ҳикоябоп воқеа ва лавҳаларга мисоллар келтиринг (мактаб дастури асосида).

Амалий машғулот топшириқлари

1. Бошланғич синф дастури бўйича тингланадиган асар юзасидан суҳбат режасини тайёрлаш.
2. Ўқувчиларга кўшиқ ва мусикий-ритмик ҳаракатлар ўргатишда кўргазмали ва бадий-амалий методлар аҳамияти.
3. Эмоционал таъсир этиш, таққослаш-қиёслаш методлари қўлланган дарс фрагментини тайёрлаш ва талаблар гуруҳи билан ўтказиш.
4. Мусикий драматургия методининг дарсадаги ўрни.

V БЎЛИМ

МУСИҚА ИДРОКИ (МУСИҚА ТИНГЛАШ)

5.1. Муסיқий идрок – дарсдаги етакчи фаолият турларидан бири

Умумтаълим мактабларида муסיқий таълимнинг муҳим вазибаларидан бири – ўқувчиларда муסיқани идрок этиш малакаларини ўстириш, унга эмоционал муносабатни шакллантиришга эришишидир. Бу жараён дарсдаги муסיқий фаолиятларнинг барча турлари асосида амалга оширилади. Масалан, кўшиқни ўрганиш учун уни, аввало, эшитиш, куйнинг соф оҳангига, муסיқий ривожига кулок солиш; муסיқага чогуларда ритмик жўр бўлишда, рақс ҳаракатларини бажаришда унинг ўзгаришини ҳис этиб, асарга ўз муносабатини кўрсата олиш муҳимдир.

Шу билан бир қаторда муסיқа идроки дарсдаги фаолиятларнинг мустикал турларидан биридир. Методик адабиётларда муסיқа идроки муסיқа тинглаш деб юритилади. Бунда ўқувчилар ўзлари ижро эта оладиганга нисбатан анча мураккаб асарлар билан танишадилар. Бундай асарларни тинглаш жараёни фақатгина муסיқа билан танишувдан иборат бўлмаслиги лозим. *Муסיқа идроки* – муסיқа мазмунини (муסיқий образни) эшита билиш ва ҳиссий кечинмалари асосида ўзлаштиришидир.

Ўқувчиларда муסיқий идрокни ривожлантириш – уларни муסיқани, инсоннинг ҳиссиётлари, кечинмалари, фикрлари, ҳаётий ғоя ва образларни акс эттирувчи санъат сифатида қабул қилишга ўргатиш демакдир. Бунинг учун эса уларда муסיқага ҳиссий таъсирчанлик, қизиқишни ўстириш, муסיқий ижодий қобилиятлар, дидни ривожлантиришга қаратилган малака ва кўникмаларни шакллантириш талаб этилади. Мазкур малака ва кўникмаларнинг шаклланиши бола онгининг узоқ ривожланиш жараёнини талаб этади. Бадий кийматга эга асарлар ҳамда муסיқа тинглаш жараёнининг фаол бўлиши ўқувчиларда муסיқий дидни тарбиялашнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Муסיқий идрок – мураккаб психологик жараён бўлиб, унинг асосида реал борлиқнинг образлар орқали муסיқий товушларда акс этишини эшита олиш ва ундан таъсирланиш қобилияти ётади. Муסיқий асар оламига «кириб бориш», муסיқа кайфиятини ҳис этиш, ғоясини

тушуниб етиш тингловчининг ўзига хос ижодий фаолияти туфайли рўй беради.

Муסיқа инсонга ўзининг ифода воситалари – оҳанг, лад, метро-ритм, темп, динамика, регистр, фактура, кўповозлик, шакл, гармония ва ҳоказо каби «бўёқлари» уйғунлигида таъсир этади. Бу ифода воситалари асарнинг кайфияти, гўзаллиги, мазмуни ва ғоясини тингловчига етказиб беради. Аммо муסיқани тушуниш, яъни уни нафақат ҳиссий қабул қилиш, балки онг билан ҳам тушуниш, муסיқа нимани ифодалаётганлиги ва қандай ифодалаётганлигини ҳис этиш, муסיқа билан мулоқатда бўлишга эҳтиёж сезиш инсондан бадий савия, муסיқий, ҳаётий тажриба талаб этади. Шунинг учун муסיқашунослар муסיқа тинглаш ақлнинг кучли фаолияти ва ўзига хос ижоддир деб таъкидлайдилар.

Идрок масалалари, хусусан муסיқа воситасида уни ривожлантириш муаммолари кўплаб болалар билан иш олиб борган муסיқашунослар, психологлар ва педагог олимларнинг изланишлари асосини ташкил этади. Муסיқашунос Б.Л.Яворский «Муסיқани идрок қилиш асосида фикрлаш, муסיқани «маънога эга нутқ» сифатида қабул қилиш малакаси ётади», деб таъкидлайди.

5.2. Ўқувчиларда муסיқа идрокини ривожлантириш хусусиятлари

Муסיқа инсонга таъсир этар экан, уни қувонтиради, ҳаяжонлантиради, ўзига қизиқиш уйғотади. Инсон туйғуларининг барча кўринишлари – қувонч ва қайғу, бахт ва дард-алам муסיқада акс этишини болалар эшитишлари, англашлари ва ҳис этишлари учун ўқитувчи барча шарт-шароитларни ҳосил қилади, болаларнинг муסיқа билан мулоқати қувончли бўлиши учун турли воситалар қўллайди. Бу эса кўпроқ дарсда қўлланиладиган муסיқий асарларга боғлиқ. Асарлар бадий қийматга эга бўлиши, образли, қизиқарли, мазмунан болаларга яқин, тили жиҳатдан мос бўлиши, болалар эҳтиёжларига жавоб бериши керак. Шу билан бирга, ўқувчиларга тинглаш учун муסיқий материал ҳавола этилаётганда уларнинг тинглаш диққати ҳажми эътиборга олиниши лозим. 6-7 ёшли болалар 1-1,5 минут муסיқани турғун диққат билан тинглайдилар, учинчи-тўртинчи синф ўқувчилари 4-4,5 минут жаранглайдиган муסיқий образни идрок этишлари, ўсмирлар эса 15-17 минут диққат билан асар тинглай оладилар.

Хар бир боланинг қизиқиши унинг ички дунёсига мос бўлади. Маълум бир ёшдаги болаларни алоҳида қизиқишлари бирлаштиради.

7-8 ёшдаги кичик мактаб ўқувчилари қувноқ, шўх мусиқани қахрамонлик, ўйин мавзусига бағишланган асарларни қизиқиш билан эшитадилар. Уларни аниқ, ёрқин образли, поэтик мазмунга, шўх усулга, оддий тил ва шаклга эга бўлган асарлар қизиқтиради. Масалан, «Оқ теракми, кўк терак», «Асп бўламан», «Дилхирож», «Читти гул», «Чаманда гул», «Чорий чамбар», «Ковушим» (ҳазил қўшиқ), «Лайлак келди» каби кўплаб халқ ижоди намуналари, «Капалагим», «Арча байрами» (Н.Норхўжаев), «Болалар ва ғозлар» (Д.Нажмитдинов), «Ёмғиржон» (С.Абрамова), «қувноқ доира» (Б.Гиенко), «қўғирчоқ солдатчалар марши» (П.Чайковский) каби асарлар шу ёшдаги ўқувчиларга яқин.

Болалар асарнинг *жанр хусусиятларини* – марш, қўшиқ-ракс енгил ўзлаштирадилар. Шунинг учун ўқитувчи ўқувчиларни мусиқа жанри намуналари билан таништиришда жанрнинг фақатгина характерини аниқламасдан, жанр хусусиятларини ҳам кўрсатиб беришга ҳаракат қилиши лозим. Бунинг учун болаларга пьесаларни такқослаш ва улардаги умумийликни топиш вазифалари берилади. Масалан, «Юриш марши» (Ф.Назаров), «Байрам марши» (Д.Зокиров), «Усмония» (халқ куйи), «Футбол марши» (М.Блантер), «Ёғоч солдатчалар марши» (П.Чайковский) намуналарида болалар марш мусиқасининг ҳаётдаги ўрни ҳамда уларнинг хилма-хиллигини билиб оладилар. Кўрсатилган маршларнинг ҳаммаси ўз кайфиятига эга ва уларни умумлаштириб турувчи хусусият – ҳаммасида қадам ҳаракати, аниқ усул (пульсация) борлиги. қадамлар ҳаракати тез, енгил, чаққон ёки оғир, шахдам, улуғвор, тантанавор бўлиши маршнинг кайфиятидан келиб чиқишини билиб оладилар.

Худди шу йўсинда рақс ва қўшиқ жанр хусусиятларини кўрсатиб бериш мумкин.

Асарнинг жанр хусусиятларини ўргангандан сўнг болаларни мусиқадаги *ифодавийлик ва тасвирийлик* тушунчаларига олиб келиш мумкин.

Аввало ўқувчиларга мусиқий образнинг *ифодавийлиги* кўрсатилади. Мусиқа шўх, қувноқ, ғамгин, майин, нозик, тантанавор, ҳазил, беғамлик, маъюслик, дард каби турли кайфиятларни ифодалашни кўплаб асарлар мисолида кўрсатилиши мумкин (И.Акбаров «Алла»си,

А.Мансуров «Қўзичоғим – ўйинчоқ»и, П.Чайковскийнинг «Касал қўғирчоқ» асари, «Лазги», «Пахтаойнинг байрами» ва бошқалар).

Шундан сўнг болаларда табиат манзаралари ва ҳаракат акс этган асарлар ёрдамида мусиканинг *тасвирийлиги* ҳақидаги тушунчалар шакллантирилади (С.Абрамова «Ёмғиржон», Р.Шуман «қувноқ чавандоз», Б.Гиенко «қувноқ доира», Г.Мушель «Эртак», И.Акбаров «Карвон», А.Роули «Весёлый гном» ва ҳк.)

9-11 ёшли ўқувчиларни кўпроқ мусикада ўтган давр ва ҳозирги замон қаҳрамонликлари мавзуси, халқ ижоди, турли халқлар мусикаси қизиқтиради, композиторлар ижоди, халқ қаҳрамонлари акс этган асарлар касб этади. Мусиканинг ифода воситалари – суръат, динамика, регистр, лад ҳақида тушунчаларга эга бўладилар. Оддий мусика шакллари билан танишадилар. Аста-секин мусика такрорланиш, тафовут, вариантли ўзгариш асосида ривожланиши ҳақида тасаввур ҳосил қиладилар. Ўқувчиларга мусикий образнинг ривожланишини тушунтириш мақсадида унинг график ёзувидан фойдаланиш мумкин. Масалан:

- оддий уч қисмли шаклда мусикий образнинг ривожланиш йўли шундай ифодаланади: .

Оддий мусика шакллари ўзлаштиргандан сўнг болалар вариация, рондо, сюита каби мусика жанрлари билан танишадилар. Бунда ҳам чизма яхши ёрдам беради. Вариантлик асосида мусиканинг ривожланишини ифодалаш учун бир турдаги шаклчаларнинг турли рангдаги кўринишини келтириш мумкин:

Ўсмирларда инсоннинг ички мураккаб дунёси ҳис-туйғу, кечинмалари, севги-муҳаббат образлари, қаҳрамонлик ва сатира каби жиддий муаммолар акс этган асарлар, буюк мусика ижодкорлари ҳаёти қизиқиш уйғотади. Услуби, жанри, шакл-ҳажмидан қатъий назар муҳим ижтимоий мавзулар, масалан, чуқур фалсафий ғоялар, орзу ва бахт-саодат учун кураш, илк муҳаббат дарди, соғинч каби инсоний ҳис-туйғулар ифодаланган мусика ўсмирларга катта ҳиссий таъсир ўтказадиган ва уларни жиддий фикрлашга ундайди. Мусикий идрокни ривожлантиришнинг муҳим босқичларидан бири – ўсмирларда мусикий драматургия ҳақида тушунчалар, тасаввурлар ҳосил қилиш. Бу тасаввурлар асосан йирик шаклли мусика асарлари билан танишиш

жараёнида ҳосил қилинади. Дастурга кирган Т.Қурбоновнинг «Широқ» балети, Улуғбек Мусаевнинг «Тўмарис» балети, Т.Жалиловнинг «Тоҳир ва Зухра» операси, С.Юдаковнинг «Мирзаҷўл» вокал-симфоник сюитаси, Бетховеннинг «Қаҳрамонлик», В.А.Моцартнинг «40» симфонияларини тинглаб ўзлаштириш жараёнида ўқувчилар бу асарларда аниқ ифодаланган мусикий образлар ва уларнинг тўқнашувлари, зиддиятлари, курашлари орқали ижодкорлар мураккаб ҳаёт жанрлари, инсонлар характери, драмалари, катта ғояларни акс эттирганларини билиб оладилар.

Мазмуни мураккаб бўлган йирик мусиқа асарларини диққат билан тинглаш, асарнинг ғоясини тушунишга ўргатиш ўқитувчидан маҳорат касб этади. Шу билан бирга ҳар бир ўқувчи ўзининг шахсий ва мусикий тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, мусикий-ижодий қобилиятларига қараб мусикани идрок этади.

Ўқувчиларда мусиқа тинглаш, мусиқа идроки, малакаларини ривожлантириш бир қанча қонуниятларга асосланади:

1. Ўқувчиларни мусикани диққат билан тинглашга, мусиқа «оқимини» кузатишга ўргатиш лозим. Тинглаш фаол бўлиши учун уни ташкил этиш ва бошқариш талаб этилади.

2. Мусиқа тинглаш мақсадга йўналтирилган бўлиши лозим.

3. Болаларда мусиқага нисбатан ҳиссий муносабатни шакллантириш. Бунинг учун дарсда қўлланиладиган асарлар бадиий жиҳатдан етук бўлиши, ёрқин образли, қизиқарли, мазмунан болаларга яқин, болалар эҳтиёжларига жавоб бериши лозим.

4. Берилаётган материал болалар ёшига мос бўлиши ва пухта ўзлаштирилиш керак. Пухта ўзлаштирилган асаргина мусикий дунёқарашни кенгайтиради, дидни шакллантиради, идрокни ривожлантиради.

5.3. Ўқувчиларда мусиқа тинглаш кўникмаларини шакллантириш методлари

Ўқувчиларда, айниқса, бошланғич синфларда, мусиқа идрокини ривожлантириш мураккаб вазифа. Ўқувчи мусикани бутунлигича умумий характер, кайфият сифатида идрок этади. Улар «ғамгин-қувноқ», «чаққон-секин», «баланд-паст», марш, кўшиқ, рақс каби контраст образларни енгил фарқлайдилар, аммо шу билан бир қаторда

асарни доимо ҳам бошидан охиригача ҳаёлларини бузмасдан тингла олмайдилар. Кўпинча асарнинг бошланғич тактларинигина тинглаб, давомини эшитмайдилар. Шунинг учун асарни бошидан охиригача тинглаш ва идрок этишга ўргатиш ўқитувчининг асосий вазифалардан биридир. «Муסיқада ҳар дақиқада ўзгариш содир бўлади, товушлар қайтарилади, ўзгаради, товушлар турли кайфиятларга бирлашади» деган фикрни болалар тушунишлари лозим. Бунда муסיқа ифода воситаларининг болалар томонидан ўзлаштирилиши катта ёрдам беради: асар қандай жаранглаяпти, бу кайфият қандай воситалар орқали берилган? деган саволларга жавоб бериш учун ўқувчилар куйнинг ҳаракатига, характерига, ритмик кўриниши темпи, динамикасига (кейинчалик ладига) кулоқ солишлари лозим.

Бошланғич синфларда ўқувчилар асосан халқ муסיқасининг оммавий жанрларига кирувчи «Дилхирож», «Дўлонча», «Чертмак», «Уфор», «Асп бўламан», «Гулнорахон», «Қашқарча», «Кўштор», «Оромижон», «Қора соч», «Норим-норим», «Лазги» каби кўплаб асарларни якканавоз, чолғу дасталари ва оркестр, ҳамда хор жамоаси ижросидаги вариантларда тинглайдилар.

Муסיкий асарларни тинглаш, идрок этиш, мазмуни ва кайфиятини англаш жараёнида ўқитувчи ўқувчиларга ёрдам бериши лозим. Бунинг учун ўқитувчи:

- ўқувчиларни тингланаётган асарга ҳиссий тайёрлайди;
- ўқувчида маданиятли тингловчи малакаларини шакллантиради;
- муסיқанинг мазмуни, ифода воситаларини оддий таҳлил қилишга ўргатади;
- муסיқа ҳақида фикр юритиш, асарга эстетик баҳо бериш кўникмаларини ҳосил қилади;
- ўтилган асарларни жаранглашидан таниб эслашни, асарнинг номи ва композиторларининг номларини билишни.

Тинглашдан олдин болалар диққатини жамлаш, фаоллаштириш учун ўқитувчи ўқувчилар олдида уларнинг муסיкий тайёргарлиги даражасидан келиб чиққан ҳолда турли вазифалар қўйиши мумкин. Масалан:

1. «Ҳозир сиз унча катта бўлмаган муסיкий асар, муסיкий пьеса тинглайсиз. Сиз бу асарга нима деб ном берган бўлардингиз?»

2. «Сиз М.Мирзаевнинг «Баҳор вальси» асарини тинглайсиз. Муסיқани эшитинг ва ўйлаб кўринг – нима учун асар шундай номланади?»

3. «Муסיқани диққат билан эшитинг ва айтинг – асарда бир кайфият акс этадимиди ёки бир неча кайфият берилганми?»

Бундай вазифа – саволлар болаларда муסיқани тинглаш ҳоҳишини уйғотади, муסיқий идрокни фаоллаштиради. Болалар асар мазмуни, муסיқий нутқ воситаларининг ифодавийлигини англашга ҳаракат қиладилар.

Муסיқа идрокини ҳиссий жиҳатдан фаоллаштирувчи ва бойитувчи методлар қуйидагилар:

- болаларга таниш бўлган асарни янги ижрода, янги талқинда бериш;
- турли талқин ва ижро усулларида берилган бир асарнинг ўзини таққослаш (масалан, «Чаманда гул» асарининг дуторчилар ансамбли ҳамда хор ижросидаги талқини, ўзбек халқ куйи «Чертмак» нинг якка дутор ҳамда дуторчилар ижросида ва ҳ.к.);
- ўқитувчининг жонли ижроси;
- ўқитувчининг кириш сўзи;
- юқори сифатли аудио ва CD ёзувларидан фойдаланиш;
- чолғу асарларининг муסיқий мавзуларини локализация қилиб қуйлаш.

5.4. Дарсда муסיқий асарни ўрганиш босқичлари

Муסיқа идроки муסיқий асарни ўрганиш жараёнида ривожланади ва бу жараён тўрт босқичда амалга оширилади: ўқитувчининг кириш сўзи, муסיқий асарни биринчи бор тинглаш, муסיқа таҳлили, қайта тинглаш. Бу босқичларни алоҳида кўриб чиқамиз.

Ўқитувчининг кириш сўзи – қисқа, эмоционал, қизиқарли бўлиб, асосий мақсад – болаларнинг диққатини тингланадиган асарга жалб этиш, унга қизиқиш уйғотиш. Кириш сўзи болалар ёши, дарс мавзуи ва дастур вазифаларига боғлиқ. Бошланғич синфларда ўқитувчи ўз кириш сўзида болаларга композитор ҳақида, асар мазмуни ҳақида қисқача сўзлаб бериши мумкин. Баъзида эса кириш сўзи бир неча саволлардан иборат бўлиб, болалар идрокини фаоллаштириш, уларда муסיқани тинглаш ҳоҳишини ҳосил қилиши лозим (юқоридаги матнга қаралсин).

Балет ёки опералардан намуналар тингланар экан, сюжетни тўлиқ сўзлаш шарт эмас, чунки, биринчидан, кўп вақт талаб этилади, иккинчидан, болаларга сюжет воқеалари ҳар доим ҳам охиригача

тушунарли бўлавермайди (масалан, «Майсаранинг иши», «Руслан и Людмила»). Шунинг учун сюжетнинг асосий ғоясини келтириш билан чегараланиш мумкин. Операдан тингланадиган кўшиқ ёки ария матнини олдиндан ўқиб бериш ҳам мақсадга мувофиқ.

Агар балетдан рақслар тингланадиган бўлса, (масалан Т.Қурбоновнинг «Широқ», У.Мусаевнинг «Тўмарис» балетидан) ўқитувчи рақслар сахнада қандай ҳолатда ижро этилиши ҳақида сўзлаб беради.

Грамёзув орқали тингланадиган йирик чолғу асарларига болалар эътиборини жалб этиш мақсадида ўқитувчи аввал шу асардаги асосий мавзуларни чалиб кўрсатиб бериши асарнинг яхши ўзлаштирилишига ёрдам беради (В.А.Моцартнинг 40-симфонияси, М.Маҳмудовнинг «Мухаммас ва уфур» асари).

Асар композитори, бастакори ҳақидаги баён мазмунини аниқ ўйлаб чиқилган бўлиши лозим. Кўпинча ўқитувчи ижодкорнинг ҳаёти билан боғлиқ бўлган кўплаб саналар ҳақида маълумот беради. Бу саналарнинг ҳаммасини болалар эслаб қолмайдилар. Ва бу унчалик муҳим эмас. Муҳими болаларга, масалан, Ҳожи Абдулазиз Абдурасуловнинг бир неча бор шарқ мамлакатлари бўйлаб қилган саёҳатларидан олган таасуротлари натижасида «Чўли Ироқ», «Ҳазоир» каби халқ севган асарларни яратганлиги, Ю.Ражабийнинг Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги даражасига ўсиб етган ягона санъаткор эканлиги каби ижодкор ҳаётидаги ёрқин лавҳаларни етказишдир.

Муסיқий асарни тинглаш – болаларни муסיқани тинч, гаплашмасдан тинглашга ўргатиш биринчи галдаги вазифа. Асар бошидан охиригача ифодали, бадиий ижрода грамёзув орқали ёки ўқитувчи ижросида кўрсатилади. Муסיқа жаранглаётган пайтда ўқитувчининг ўзи ҳам муסיқани берилиб тинглаши, кўрсатмалар бермаслиги, ёзув-чизув ишлари билан шуғулланмаслиги лозим, яъни муסיқий асарни ўқитувчи ўқувчилар билан биргаликда тинглайди.

Муסיқа таҳлили – муסיқа тинглашдан олинган ҳиссий таъсирни чуқурлаштириш вазифасига қаратилган. Бу мураккаб ва ўқитувчидан маҳорат талаб этадиган босқич. Асарни тушуниш ва ҳис этиш бир нарса эмас. Таҳлил кўпинча ҳиссий идрокка ҳалал ҳам бериши, тинглашни сусайтириши мумкин. Асар ифода воситалари мазмундан ажралган ҳолда кўриб чиқилса, шундай бўлади.

Муסיқа мазмунини сўз билан ифодалаш қийин. Шунга қарамасдан муסיқий образнинг умумий ҳислатларни акс эттирувчи сўзларни топиш

мумкин. Бундай сўзларни топиш зарурияти (вазифаси), болаларни нафақат асарни диққат билан тинглашга, балки уни тушунишга ундайди. Болаларнинг муסיкий тажрибаси, сўз бойлиги ортиб борган сари, улар муסיкий асарга нозикрок, аниқрок тавсиф бера оладилар. Ўқувчиларда сўз бойлигини ошириш мақсадида ўқитувчи бир қатор усуллардан фойдаланиши мумкин. Масалан, доскага ёзилган тавсифлар ичидан тингланган асарга мос келувчи сўзларни танлаб олиш; асарнинг шаклини ёки жанрини карточкалар ёрдамида аниқлаш ва ҳк. Муסיқа саводини эгаллаб олган сари ўқувчилар муסיқа таҳлили жараёнида ўз билимларини қўллаш бошлайдилар.

Шуни айтиш лозимки, таҳлил турли синфларда турлича саволларни ёритишга қаратилган.

1-2-синфларда таҳлил жараёнида қуйидагилар ёритилади:

- 1) муסיқанинг мазмуни, кайфияти, характери;
- 2) муסיқа жанри.

3-4-синфларда суҳбат қуйидаги саволлар юзасидан ўтказилади:

- 1) мазмун ва характер;
- 2) муסיкий жанр;
- 3) муסיқа қандай ўзгаради;
- 4) муסיкий шакл.

5-7-синфларда таҳлил чуқурлашади:

- 1) характер мазмунга боғлиқлиги;
- 2) муסיкий жанрлар; вокал-симфоник сюиталар, опералар, оратория, симфония, балет, мумтоз муסיқа жанрлари ва ҳк.

Муסיқа таҳлили асосида ўқувчиларнинг муסיқага кириб бориши, асосий муסיкий қонуниятларни тушуниб етишлари босқичма-босқич, тизимли равишда ҳосил бўлади.

Қайта тинглаш – ўқувчилар муסיқани тўлароқ идрок этишлари, асарни эслаб қолишлари, асарни ёқтириб қолишлари учун бир неча бор қайта тинглаш мақсадга мувофиқ, чунки бир марта тингланган асар дарров болаларга ёқади, ҳамма болалар томонидан етарли даражада эмоционал қабул қилинади, деб айта олмаймиз. Биринчи таассурот кўпинча ноаниқ бўлади. Муסיкий асар ўқувчи боланинг муסיкий тажрибасига айланиши учун уни бир неча бор қайта тинглаш (уч-тўрт маротаба, бир неча дарслар давомида) лозим бўлади. Ҳар бир қайта тинглаш жараёни идрокни бойитиши, муסיкий образ тасаввурини чуқурлаштириши ва асарнинг эсда қолишини таъминлаши лозим.

Муסיкий образларни таққослаш – киёслаш методи болаларда муסיқа идрокини ривожлантиришда катта аҳамият касб этади. Бу методдан оқилона фойдаланиш болаларнинг муסיкий-эшитув қобилиятларини ўстиради. Аввал контраст асарларда фарқларни англаш, кейинчалик кайфияти бир хил бўлган асарларда нозик ўхшашликларни ҳис этишларига ёрдам беради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўқувчиларда муסיқа идрокини ривожлантириш ўқитувчидан турли метод ва усуллардан оқилона фойдаланишни талаб этади. Муסיқа қонуниятлари, муסיқа санъати хусусиятлари оддий жанрлардан мураккабларига қараб босқичма-босқич ўзлаштирилиши таъминланиши муסיқанинг тарбиявий таъсирини кучайтиради.

Савол ва топшириқлар

1. Муסיқа идроки фаолияти ва унинг дарсдаги аҳамиятини ёритиб беринг.
2. Ўқувчиларда муסיқа идрокини ривожлантириш қандай қонуниятларга асосланишини айтинг.
3. Дарсда муסיқа тинглаш фаолияти қандай босқичларда амалга оширилади?
4. Муסיқа таҳлили ва унинг ўқувчилар муסיкий идроки ривождаги аҳамияти қандай?
5. Кичик ёшдаги ўқувчиларда муסיқа идрокининг ривожлантириш ишларининг режасини тайёрланг (конкрет муסיкий асар мисолида).

Амалий машғулот саволлари

1. Муסיқа идрокини ривожлантириш ва унинг ўқувчилар ёш хусусиятларига боғлиқлиги.
2. Ўқувчиларда муסיқага ҳиссий муносабатни ривожлантириш.
3. Кичик мактаб ёшдаги ўқувчиларнинг муסיкий идрокни ривожлантириш хусусиятлари.
4. Ўсмирларни замонавий муסיқа йўналишлари билан таништириш.

VI БЎЛИМ

ЖАМОА БЎЛИБ КУЙЛАШ – БОЛАЛАР МУСИҚА ФАОЛИЯТИНИНГ ОММАВИЙ ШАКЛИ

6.1. Фаолиятнинг умумий тавсифи

Жамоа бўлиб куйлаш – ўқувчиларни мусиқа санъатига мусиқа санъатига фаол жалб этишнинг энг оммавий шаклидир. Ҳар бир соғлом бола куйлай олади. Куйлаш бола учун эстетик эҳтиёж, ҳиссиёт ва кайфиятни ифодалашнинг энг табиий ва қулай воситасидир. Бола кўшиқ ижро этар экан, унда ҳис-ҳаяжон, завқ-шавқ, кўтаринлик, қувноқлик, ҳаракатчанлик каби ижобий туйғулар ҳосил бўлади. Кўшиқда иккита эстетик восита – мусиқа ва бадиий сўз бирлашади. Шунинг учун тажрибали ўқитувчининг қўлида жамоа бўлиб куйлаш – ўқувчиларни мусиқий-эстетик тарбиялашда муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Кўшиқ куйлаш фаолияти ўқувчиларда мелодик, гармоник эшитув, ладни ҳис этиш, соф интонация каби мусиқий қобилиятларни ривожлантиради. Ижро жараёнида овози ва мусиқий эшитуви турлича бўлган болалар жамоа бўлиб бирлашадилар, уларда ўз ижроларини ва ўртоқлари ижроларини эшитиб кузатиш, биргаликда куйлашдан завқланиш, диққат, кузатувчанлик, интизом каби сифатлар тарбияланади. Куйлаш жараёнида ўқувчиларда овоз аппарати ривожланади, нафас чуқурлашади, қон айланиши яхшиланади, қомат текисланади, яъни жисмонан ҳам бола ривожланиши кузатилади.

Куйлаш фаолияти бир қатор вазифаларни ҳал этишни назарда тутади:

- болаларда жамоа бўлиб куйлашга қизиқиш ва муҳаббатни ўстириш;
- мусиқага ҳиссий таъсирчанликни тарбиялаш;
- бадиий дидни тарбиялаш;
- кўшиқчилик овозини, яъни чиройли, табиий товушда куйлашни шакллантириш, диапазонни ўстириш;
- бадиий ижрога эришиш учун вокал-хор малакаларини ривожлантириш;
- мусиқий қобилиятларни ўстириш.

6.2. Болалар овози ривожланишининг ёш давлари бўйича хусусиятлари

Инсоннинг кайфиятига қараб овоз ёқимли, кувноқ, жарангдор, шўх ёки бўғиқ, «ширасиз», «ёқимсиз» бўлиши мумкин.

Овоз манбаи бўлиб тебранувчи овоз пардалари хизмат қилади. Овоз пардалари тор мисол ҳиқилдоқда тортилган бўлиб, олд қисми қалқонсимон тоғайга, орқа қисми эса иккита шохсимон тоғайларнинг ўсимталарига мустаҳкамланган. Биз жим турганимизда овоз пардалари очилиб туради. Гапириш ёки куйлаш пайтида овоз пардалари бирикадилар ва ўпкадаги олинган нафас чиқиш пайтида бу пардаларга босим билан таъсир қилиб, уларни тебраниради. Овоз пардаларининг тебраниши ва уларнинг ўртасидан ўтувчи ҳаво товуш тўлқинларини ҳосил қилади. Товуш баландлиги шу товуш тўлқинларига боғлиқ: тебраниш сони қанчалик кўп бўлса, тебраниш тўлқинлари шунчалик қисқа бўлади ва товуш баланд бўлади; ва аксинча, тебранишлар сони кам бўлса, товуш тўлқинлари узун бўлади ва товуш паст бўлади. Овоз пардалари секундига 80 дан 10000 гача тебраниши мумкин. Овоз пардалари тебраниш пайтида бутунлигича ёки маълум қисмлари билан ҳаракатга келиши мумкин. Товуш кучи тебраниш кенглигига, овоз пардаларининг таранглигига ва олинадиган нафас кучига боғлиқ. Ўз навбатида нафас кучи – ўпка ва нафас мускулларининг ҳаётий ҳажмига боғлиқ.

Инсон овоз аппарати жуда мураккаб тизимдан ташкил топган. Унинг асосий қисмлари – нафас органлари (ўпка, нафас йўллари, нафас мускуллари), ҳиқилдоқ ва овоз боғламлари – товуш туғиладиган жой, артикуляцион аппаратларнинг ҳамма қисмлари бир-бири билан ўзаро боғлиқ. Куйлаш жараёни пайтида овоз аппаратининг ҳамма бўлаклари бир бутунликда ишлайди. Овоз аппаратининг фаолияти бош мия, марказий нерв системасининг бошқаруви таъсири остида бўлади. Товуш аппаратининг физиологик тузилиши масалаларини П.Ч.Чесноков, Ш.Рўзиев, Д.Халабузар, Н.Дмитриев ўз илмий рисоаларида кенг ва атрофлича ёритиб берганлар.

Товуш – овоз аппаратининг маҳсулидир. Товуш ҳосил қилишни фонация (юнонча «фоно» – товуш) деб ҳам юритилади. Баландлиги, кучи ва гўзаллиги жихатидан хилма хил бўлган бу товушлар ҳиқилдоқда (юқори нафас системасида) ҳосил бўлади. Ҳиқилдоқ –

товуш ҳосил қилувчи органдир. Қўшиқ айтишга монанд товуш овоз пардаларининг тебраниши ҳамда резонаторлар товушни кучлантириши натижасида пайдо бўлади. П.Ч.Чесноковнинг таърифича, «овоз бойламлари бизнинг овоз асбобимизнинг торларидир, ҳаво оқими эса камонча бўлиб, бу торларни куйлашга мажбур қилади».

Ҳосил бўлган товушни **резонаторлар** кучлантиради ва ҳар хил тембр бўёқлари беради. Резонаторлар икки хил бўлади: юқори ва пастки.

Юқори – **бош резонаторларга** овоз пардаларининг юқорисида жойлашган ҳиқилдоқ, бурун ва оғиз бўшлиқлари киради.

Пастки – **кўкрак резонаторларга** – кўкрак қафаси (трахея, бронхлар) киради.

Резонаторлар товуш ҳосил қилиш пайтида ўз шаклини, ҳажмини артикуляцион аппарати орқали ўзгартириб туради. Тил, лаблар, жағлар, ҳиқилдоқ, овоз пардалари билан биргаликда **артикуляцион аппарат** деб аталади. Артикуляцион аппаратнинг аниқ, чиройли талаффузга эришишдаги иши **артикуляция** деб аталади.

Овозни тўғри йўлга қўйиш қийин жараён ҳисобланади. У овоз аппаратининг тўғри ҳолда бўлиши ва овоз чиқариши, товушни чўзиб тура билиши, нафас таянчига эришиш каби жараёнларни ўз ичига олади.

Товуш ҳосил қилувчи товуш физиологиясининг асосий ҳолатлари катталарда қандай бўлса, болаларда ҳам шундай. Бироқ шуни унутмаслик керакки, болалар овоз аппарати жуда нозик. У ўзига жуда эҳтиётлик ва эътибор билан муомала қилишни талаб этади. Кўпинча овоз аппарати касалликлари ва ундаги нуқсонлар болалик чоғида унга вокал тарбиянинг нотўғри берилганлиги натижасида асорат беради.

Болалар овоз аппарати (бунда биз 1-7-синф ўқувчилари ёшини (7-13) ҳисобга оламиз, чунки мусиқа маданияти дарслари умумтаълим мактабларида фақатгина шу синфларда ўтилади) катталар овоз аппаратидан ўз ҳажми ва шакли билан фарқ қилади. У доимо ўсиш ва ривожланиш ҳолатида бўлади. Болалар овози ўз ривожидида бир неча этапларни босиб ўтади.

Ҳиқилдоқнинг ривожланиши 3 ёшдан 12 ёшгача секин-аста, равон кечади. Шунинг учун болалар катта бўлган сари товуш характери ва кучи ўзгаради. Бола овози ривожидида даврлари унинг умумий жисмоний ва асаб-руҳий ривожланишига боғлиқ бўлади.

Бола овозининг шаклланишидаги асосий даврларни кўриб чиқамиз:

I давр. Кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари (7-9 ёшгача) овози болалар овози жаранглаши хусусиятига эга. Боланинг ўсиши равон кетади, овозида ҳам ўзгариш сезилмайди. Овоз жуда майин, энгил бўлади. «Фальцет» жаранглаши дейилади. Овоз апарти бу ёшда нозик, мўрт бўлишини ўқитувчи яхши билиши керак. Ўз тузилишига кўра бу механизм (овоз апарти) хали содда бўлади, яъни овоз ҳиқилдоқда ҳосил бўлиб, овоз пардаларининг чекка қисмларининг тебранишидан ҳосил бўлади. Бу пардалар тўлиқ ҳолда жипслашмайди. Товуш ҳосил бўлган пайтда овоз пардалари орасида «ёриқ» қолади. Қиз ва ўғил болалар овозида бу пайтда фарқ бўлмайди.

II давр. Боланинг ёши ўсиши билан бирга овоз апарати механизми ҳам ўсиб боради. Унинг тузилиши мураккаблашади. Ҳиқилдоқда муҳим пайлардан – овоз пайлари ривожлана бошлайди. 10-11 ёшли болаларнинг овози анча кучли ва қуюқроқ эшитилади. 12-13 ёшларга бориб, бу найлар овоз пардаларининг фаолиятини тўла бошқаради, овоз таранглиги кучаяди. Бу ёшда қўшиқчилик овози шакллана бошлайди. Муайян тембрдаги оҳанг пайдо бўлади. Шу туфайли ўғил болалар овози дискант ва альтга бўлинади. Дискантлар (баланд овозлар) ўзининг энгиллиги, жаранглаб чиқиши, ёрқинлиги билан хусусиятланади. Альтлар (паст товушлар) эса ўзининг зичлиги, қуюқлиги ва кучлиги билан фарқ қилади. Бу ёшда овоз пардаларининг тебраниши фақат чекка қисмларда бўлмасдан, балки тўлалигича ҳосил бўлади, овоз кучли, тўлиқ жаранглай бошлайди.

10-12 ёшли болалар билан хор машғулотлари, куйлаш фаолияти яхши ташкил этилса, бу ёшда чиройли овоз шакллана бошланади. Бу давр болалар овознинг «гуллаш» даври дейилади.

III давр. 12-13 ёшларга бориб ўсмирлик даври бошланади. Овоз апарати ўсмир организмида кечаётган жараёнлар туфайли ўзгаради. Жисмоний ўсиш ҳам, овоз апаратининг ўсиши ҳам равонлигини йўқотиб, нотекис, сақрама ривожлана бошлайди. Овоз ўз «жарангдорлигини» йўқотиб, «хунук» хиралашади. Ҳамма диапазонда эркин куйлаётган ўқувчи энди юқори товушларни ололмайди. Бу давр зўриқиш билан, шиш билан ўтади. Бундай ҳолатлар ўқитувчи ва ўқувчи учун жуда масъулиятли даврдир. Бу мутациянинг бошланиш давридир.

Мутация ўсмирларда индивидуал тарзда содир бўлгани учун (11 ёшдан ҳам бошланади) баъзида сезиш қийинроқ бўлади. Мутация 12-13 ёшлардан бошланиб, 15-18 ёшгача давом этиши мумкин. Ўғил болаларда ҳиқилдоқ тез ўса бошлайди. Ҳиқилдоқ 2/3 қисмга ўсади. 12-

13 ёшда 13-14 мм бўлса, мутация даврида 6-8 мм ўсиб, 25 ёшда 22-25 мм ни ташкил этади. Овоз пардалари йўғонлашади. Овоз кичик октава диапозонига ўтади. Бу ўсиш нотекислик ва оғриқ билан кечиши мумкин. Баъзида куйлаш машғулотларини тўхтатиш талаб этилади. Қизларда мутациянинг бундай кескин шакллари жуда кам кузатилади.

Мутациянинг тури ва давом этиши турличадир. Ўғил болаларда мутация бошланган даврни ўз вақтида илғаш ва унга вокал режимини тўғри белгилаш энг муҳим ишлардандир. Мутация турлича ўтади. Баъзида овоз аста-секин болаларнинг ўзига ҳам, унинг атрофидагиларига ҳам билинмай ўзгаради; бундай пайтда қўшиқ айтаётганда овоз хириллаб, тез чарчаш содир бўлади. Куйлаш пайтида ҳам, гапиришда ҳам овоз бўйсунмай қолади, узилади, «сакрайди». Ўқитувчи мутациянинг дастлабки белгилари намоён бўла бошланган болаларни диққат билан кузатиб бориши, овозни эҳтиёт қилиш лозимлигини тушунтириши керак.

6.3. Болалар овозини асраш методлари

Болалар овоз апаратининг тузилиши ва ривожланиш хусусиятларини билиш болалар овозини сақлаш ва тўғри тарбиялаш имконини беради. Ҳар бир ўқитувчи болаларни қўшиқ айтишга ўргатар экан, у қўшиқни болаларга хос гўзал, жаранглаган, тиниқ товуш билан зўриқмасдан, тезда чарчаб қолмасдан, эркин айтадиган қилиб тарбиялашга ҳаракат этиши лозим.

Ўқитувчи болаларга ўз овозларини аяшлари, дарсдан ташқари пайтда ҳам қаттиқ бақирмасликлари, куйлашда зўриқмасдан айтиш лозимлигини мунтазам эслатиб боради. Чунки юқорида айтилганларга безътибор бўлиш овоз пайларига чандиқ тушишига олиб келади. Бу эса нафақат куйлай олмаслик, балки гапира олмаслик ҳолатига ҳам олиб келиши мумкин. Ана шундай зарарли ҳолатларга совуқда музқаймоқ ейиш, қаттиқ гапириш, тез-тез шамоллаш ҳам олиб келади.

Болалар томонидан радио, телевизор, аудио-видео ёзувларда бериладиган катталар диапозони учун ёзилган қўшиқларни куйлаш (айниқса баланд товушларда) уларнинг ҳали етилмаган, мўрт овоз апаратига салбий таъсир этади. Бошланғич синфларда қўшиқчилик овозини мустаҳкамлаш учун соғломлаштирувчи машқлардан

фойдаланиш зарур: нафас машқлари, куйлаш ва дам олишни алмаштириб туриш, матнни чўзиб ўқиш, ритмли ўқиш, яъни ўқитувчининг кўлига қараб қисқа ва узун бўғинларни айтиш («қўғирчо-о-о-оғим, қўғирчоқ, сенсан ме-е-е-енга-а-а ўйинчоқ»), нутқ ва мусиқий интонацияни алмаштириш ва б.к. Бундай ишлар нутқи бўш болаларга ҳам ёрдам бери.

Болалар овози имкониятларидан келиб чиққан ҳолда куйлаш фаолиятини албатта тайёргарлик, яъни овоз созлаш машқларини айттиришдан бошлаш лозим. Бу машқлар албатта кичик диапазонга эга бўлиб, уларни транспозиция қилиш имконияти ҳам қўлайдир (кейинги бетдаги «Сурнайча», «Акс-садо» машқ мисолларга қаралсин).

Овоз созлаш машқларини примар товушлардан бошлаб аста-секин пастга ва юқорига айттириш овозни қизитиш имконини берса, транспозицияда куйлар болаларда мусиқий эшитувни ўстиради.

Болалар овозини асраш учун репертуарни тўғри танлаш катта аҳамиятга эга. Шу нарсани эсда тутиш лозимки, ҳаддан ташқари баланд ёки паст тесситураларни кўшиқлар болалар овозига зарарлидир. Айниқса, диапазоннинг четки товушларида куйлаш хавфлидир. Бунда овоз аппарати толиқади.

Ота-оналар ўртасида ҳам тушунтириш ишларини олиб бориш катта аҳамиятга эга. Кўпинча қобилиятли болаларнинг ота-оналарни ўз болалари билан фахрланиб, ўз танишлари олдида уларга овоз диапазонига мос келмайдиган кўшиқларни айттирадилар, натижада боланинг овозини ишдан чиқарадилар. Шунинг учун мусиқа ўқитувчисига «Болалар овозини асранг» мавзусида ташвиқот ишларини олиб бориш бироз малол келса ҳам, фарзандларимизнинг овозларини асраш маъсулиятли ишдир.

6.4. Ўқувчиларда вокал-хор малакаларни ривожлантириш

Кўшиқнинг бадиий, чиройли, ифодали ижросига эришишнинг муҳим воситаси – ўқувчиларда вокал-хор малакаларини ривожлантиришдир.

Вокал-хор малакаларига куйидагилар киради:

1. Кўшиқ айтишдаги ҳолат.
2. Куйлаш нафаси.
3. Товуш ҳосил қилиш.

4. Талаффуз.
5. Соз.
6. Ансамбл.

Кўшиқ айтишдаги ҳолат.

Дарсда кўшиқ куйлашда тик туриб ёки ўтириб куйлаш ҳолати қўлланилади. Кўшиқни тикка турган ҳолда ижро этиш энг қулай, маъқул усул ҳисобланади. Бунда гавдани эркин, елкани кериб, уни бироз орқага ташлаб кўкрак кафасини тўғри тутиб туриш лозим. Бошни бироз ўзига қулай бўлган табиий ҳолатда, болалар тик туриб кўшиқ куйлаётганларида гавдани букмасдан, қўлларини эркин ҳолда туширган ҳолда, оёқларини елка кенглигида кичикроқ ҳолатда тутиб туришларига эътибор бериш керак. Ўқитувчи бу ҳолатларни кузатиши, ўқувчиларга эслатиб туриши зарур, яъни бу билан кўшиқ куйлашдаги ҳолат кўникмага айланишига эришилади.

Музыка дарсларида ўтириб куйлаш ҳолати кўп қўлланилади. Бунда ҳам гавда ва бошнинг ҳолати тик туриб куйлаш ҳолатига ўхшайди. Стулнинг чеккароғига ўтириш, қўллари эса тиззага эркин қўйишига эътибор қаратилади.

Ўрганиш даврида кўшиқни ўтириб куйлаш ҳолати, ўрганиб бўлинган кўшиқ ижросида тик туриб куйлаш қўлланилади.

Кўшиқчилик нафаси.

Кўшиқ айтишда нафасни тўғри олиш асосий малакадир. «Кўшиқчилик санъати – нафас олиш санъати», деб айтишган алломалар.

Куйлаш нафасини ривожлантиришнинг аҳамияти катта. Болаларда нафас малакаларини ривожлантиришда физиологик тарафларига урғу бериш шарт эмас. Нафас кўшиқлар, машқларни ўргатиш шароитида ривожлантириб борилади. Ўпкага меъёрида ҳаво олиб, сўнг бир зум тўхтатиб, кейин уни мусиқавий жумланинг охиригача равон ва осойишта сарфлаш – чиройли товушда куйлашга олиб келишини ўқитувчининг ўзи кўрсатиб беради. Дирижёрлик ишорасида ҳам бу ўз ифодасини топади. Кўшиқларни куйлаш жараёнида ўқувчилар тўғри нафаснинг чиройли товуш шаклланишида ва ифодали куйлашдаги аҳамиятини тушуниб етадилар. Тўғри нафас олганда болалар бел кенглаётганлигини сезишлари керак. Кейинчалик ўқувчилар ҳаво

ўпкадан кетмасдан «туриб» қолаётганидек бўлаётганлигини ҳис этадилар. Бу *товуш таянчи* ҳосил бўлишига асос бўлади.

Товуш таянчи – нафас ва ҳиқилдоқнинг ўзаро ҳаракати, тўла эркинлиги. Асар қандай суръатда ижро этилишидан қатъий назар, нафасни ҳар вақт шовқинсиз, осойишта, елкаларни кўтармаган ҳолда олиш керак.

Товуш ҳосил қилиш – овоз пардаларининг бирикиши ва очилиши туфайли ҳосил бўлувчи қўшиқчилик товуши қўшиқчилик нафаси билан узвий боғлиқ. Бадий вокал ижронинг асосий талаби – тўғри ва чиройли куйлаш овозидир. Бундай товуш юмшоқ танглайнинг етарли ҳаракатчанлиги, овоз пардаларининг бир текис тебраниши, сокин ва равон нафас натижасида ҳосил бўлади. Қўшиқчилик овози диапазоннинг ҳамма қисмларида бир текис жаранглаши лозим. Пастки товушларни айтганда овоз пардаларининг таранглиги камроқ бўлади. Бу товушлар кўкрак қафаси соҳасидаги резонаторлар ёрдамида жаранглайди. Юқори товушларда овоз пардалари таранглиги ошади. Овоз бош резонаторлар соҳасида ҳосил бўлади.

Овоз тарбиясини примар товушлардан (диапазоннинг энг табиий, эркин ва қулай бўлган товушлар) бошлаш лозим (фа(1)-ля(2)).

Болалар тембрининг ривожланиши жараёнида товуш «ҳужуми» – атакиси катта аҳамиятга эга.

Товуш атакиси – товушнинг энг биринчи пайдо бўлиш пайти. Амалиётда уч тури – қаттиқ, юмшоқ, нафасдан олдинги учрайди.

Қаттиқ атака – олинган нафас бир оз ушланиб турилади, овоз пардалари товушдан олдин тез ва зич бирлашади.

Юмшоқ атака – овоз пардалари товуш ҳосил бўлиши билан бир пайтида бирлашади. Бу атака майин, тинч, текис товуш бошланишини ҳосил қилади.

Қўшиқчилик товуши ҳосил қилишда асосан юмшоқ атака қўлланилади. Аммо болаларда овоз аппаратининг сустлигини назарда тутган баъзи ҳоллар фаол товушни ҳосил қилиш учун қаттиқ атакани қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Талаффуз.

Дикцияни (тўғри аниқ талаффузни) ривожлантириш усуллари адабий матн ва қўшиқнинг бадий образи хусусиятлари билан аниқлананади ва сўзларни маъновий аҳамиятини тушунтиришни талаб этади. Бунда матнни қўшиқ ритмида айтиш ҳамда ифодали ўқиш

методларидан фойдаланиш мумкин. Маълум бир жумлаларни алоҳида таъкидлаш ёки образнинг характери хусусиятларини ифодалашдан ҳам фойдаланиш мумкин.

Кўшиқ куйлаш жараёнида артикуляцион аппарат – пастки жағ, лаблар, тишлар, тил максимал даражада фаол ишлаши керак. Ёш ижрочиларда кўпинча артикуляция бўш ёки сиқилган бўлади. Бундай нуқсонларни юз мускулларининг осойишталигини сақлаган ҳолда пастки жағни эркин ҳолда пастга тушириш орқали бартараф этилади. Бунга бир товушда куйланувчи «да-дэ-ди-до-ду» машқи яхши ёрдам беради. Матнни шивирлаб айтиш методидан ҳам фойдаланиш мумкин. Бундай метод артикуляцион аппаратининг ҳаракати активлигини ҳосил қилади ва шу ҳолати куйлашга кўчириш мумкин.

Куйлашнинг асоси – унлилар талаффузидир. Уларда товушнинг вокал сифатлари тарбияланади. Унлиларни тўғри талаффуз этиш бир томондан, куйлаётганда товушнинг чиройли чиқишини таъминласа, иккинчи томондан, кўшиқдаги сўзларнинг оҳангдор бўлишига ёрдам беради. А, О, У, Э, И унлиларини тўғри (чўзиқ) шакллантириш майин, куйчан товушга ёрдам беради. Унлиларнинг бир текисда жаранглаши учун болалар куйлаш диапазонининг ҳамма товушларида юқори позицияни сақлаб туришлари лозим. Бунинг учун «у, ю, а» унлиларига турли машқлар ҳамда куйи пастга қараб ҳаракат қиладиган кўшиқлар қўлланилади.

Унли товуш кўшиқнинг асоси бўлиб, чўзиб куйланса, ундошларнинг қисқа, тез, аниқ, ҳаракатчан талаффузи кўшиқ матннинг тингловчига етказишда муҳим аҳамият касб этади. Сўз талаффузи қувноқ, чакқон, маршона ҳамда раксона кўшиқларни куйлаш жараёнида шаклланади (Д.Омонуллаеванинг «Бувижоним», «Нишолда», А.Берлиннинг «Ёмғир ёғақол» ва бошқалар). Вокал талаффуз нутқ талаффузидан фарқ қилишига эътибор бериш лозим. Масалан, нутқда «ос-мон-нинг юл-ду-зи-миз» жумласи куйлашда «о-смо-ннинг ю-лду-зи-миз» деб талаффуз қилинади. Яъни, ёпик бўғинлардаги охирги ундош товуш кейинги бўғинга ўтказиб куйланади: «мак-таб» эмас «ма-ктаб»; «лай-лак қор» эса «ла-йла-ққор» шаклида айтилади. Унга ўқитувчи доимо эътибор бериб бориши зарур.

Соз ва ансамбл.

Энг муҳим малака – хор бўлиб куйлашда куйнинг тўғри ва соф интонацияси, яъни создир. Бу малакани ривожлантиришга қаратилган

усуллар мусикий-эшитув тасаввурини шакллантириш билан жуда узвий боғланган. Қуйидаги методларни қўллаш мумкин:

- куйлашдан олдин «созланиш» – ўқитувчи биринчи товушни чўзиб куйлайди ва болалар қайтарадилар;

- қўшиқ куйдаги маълум бир товушда (кўпинча охирги товушда) ўқитувчининг кўрсатмасига биноан «ушланиб қолиш» ва унинг жаранглашини эшитиш;

- қўшиқни ўрганишдан олдин турли тоналликларда машқларни, қўшиқнинг мураккаб интервалларини соф куйлашга эришган ҳолда ижро этиш;

- анча кенгрок диапазонга эга бўлган болалар билан қўшиқни баландроқ тоналликда ижро этиш;

- болаларда мусикий-эшитув тасаввурини ўстиришга қаратилган машқларни (куйнинг ҳаракати, баланд-паст товушларга эътиборини тортиш), ўргатиш;

- эшитув тасаввурини чуқурлаштириш мақсадида қўл ҳаракатлари, куйнинг график тасвири, нота ёзувлари, дирижёрлик ифодаларидан фойдаланиш;

- жўрсиз куйлаш методидан фойдаланиш.

Ансамбл (французча «*ansamble*» – биргаликда маъносини билдиради) жамоа ижросидаги интонацион, бир услубда товуш ҳосил қилиш, ритмик, динамик, темп уйғунлик бирлиги, қўшиқни бир вақтда бошлаб, бир вақтда тугатиш малакаларидан иборатдир. Ансамбл устида ишлаганда болаларда масъулият ҳиссини, куйлаш жараёнида ўзини ва ўртоқларининг овозини эшита олиш, назорат қилиш, товуш сифатини таҳлил қилишга одатлантириб бориш лозим.

Соз малакаси ансамблнинг вужудга келишида асосий омилдир. Қўшиқларнинг бадий ижросида соз ва ансамблнинг уйғунлиги воситасида эришиш мумкин. Сознинг сифатига ўқувчиларнинг умумий эмоционал ҳолати таъсир этади. Ўқитувчи ўқувчилардан вокал-хор малакаларини ривожлантириш устида ишлар экан, мусиқа дарсларига мунтазам қизиқишни ўстириши, уларда овоз гигиенаси, ҳамда қўшиқларнинг ижровий даражаси ва характери берилган синф учун мослигига доимо эътибор бериши лозим.

6.5. Овоз созлаш машқлари

Овоз созлаш машқлари – болаларни жамоа бўлиб куйлашга ўргатишда муҳим аҳамият касб этади. Овоз созлаш машқларининг мақсади – кўшиқчилик малакаларини шакллантириш, болалар овозини, диапазонни, мусикий эшитувни ривожлантириш.

Овоз сақлаш машқларини икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга аниқ бир кўшиқ асари билан боғлиқ бўлмаган машқлар киради. Бундай машқлар болаларга давомий равишда вокал-хор ижрочилиги малакалари, бадий ижрочилик маҳоратини эгаллашга ёрдам беради. Бу гуруҳдаги овоз созлаш машқлари ҳар бир дарсда бутун ўқув йили давомида кўшиқ ўргатишга ўтишдан олдин қўлланилади.

Иккинчи гуруҳдаги машқлар конкрет кўшиқ асарини ўрганишда учрайдиган қийинчиликларни (интонацион, ритмик, дикцион, темп) бартараф этишга қаратилган. Табиийки, кўшиқдаги мураккаб жойлар овоз созлаш машқи сифатида бир неча бор қайтаришлар асосида яхши ўзлаштирилади.

Машқларни куйлашда ўқув вазифалари оддийдан мураккабга қараб ўзгариб боради. Бошланғич синфларда овоз созлаш машқлари сифатида халқ болалар кўшиқлари («Офтоб чиқди оламга», «Оқ теракми, кўк терак»), машқ учун мўлжалланган куйчалар («Жарангли куйлаймиз», «Ду-ду-ду – қандай гул бу?»), мусикий товушлар қўллansa, 4-синфдан бошлаб болаларда машқларга онгли муносабатни тарбиялаш муҳимдир. Уларга овоз созлашнинг муҳимлиги, яъни овозларни иш ҳолатига келтириш лозимлиги тушунтириб борилади. Болаларга ёқадиган, қизиқиш уйғотадиган машқлар қўллаш мақсадга мувофиқдир. Бундай машқлар сифатида тинглаш учун олинадиган асарлардан фрагментлар («Хайвонлар султони» операсидан «Бўри хиргойиси», С.Юдаковнинг «Теримчилар кўшиғи»дан парча, В.Моцартнинг 40-симфониясидан бош мавзу ва ҳк.), ўрганиш учун олинадиган кўшиқлардан парчалар куйлаш мумкин.

Дарсда қўлланиладиган овоз созлаш машқлари куйлаш учун қулай бўлиши, давомли равишда ўзлаштирилиши мақсадга мувофиқ.

6.6 Қўшиқ ўргатиш босқичлари ва методлари

Умумтаълим мактаблари «Муסיқа маданияти» дастуридан Ватан, мустақиллик, диёримиз табиати, меҳнаткаш ўзбек халқи ҳаётини, бахтли болаликнинг гўзал орзуларини мадҳ этувчи қўшиқлар жой олган. Бу қўшиқлар ўқувчиларда Ватанга муҳаббат, унинг келажагига содиқлик, меҳнатсеварлик, гўзалликка интилиш ҳисларини тарбиялашга муҳим аҳамият касб этади. Қўшиқ репертуарига кирган асарлар ўқувчиларнинг муסיқий қобилиятларини тарбиялаш ва ривожлантиришнинг негизи бўлиб хизмат қилади. Чунки мактаб дастури нафақат ўқувчиларнинг қизиқиши ва эҳтиёжларини, балки уларнинг мунтазам равишда ривожланишлари хусусиятларини ҳам ҳисобга олган ҳолда тузилган. Муסיқа ўқитувчиси қўшиқ ўргатиш жараёнида ўқувчиларнинг муסיқий ривожланишлари хусусиятларини доимо эсда тутган ҳолда иш олиб бориши самарадорликни оширишга ёрдам беради. Муסיқа маданияти дарсларида қўшиқ ўргатиш жараёнида қўшиққа эмоционал муносабатни ривожлантириш, тасаввурни, муסיқий эшитув ва хотирани ўстириш, муסיқанинг ифода воситаларининг аҳамиятини тушуниш, жарангли, куйчан, енгил, чакқон товушларда куйлаш, ўзини ва ўртокларини тинглаш, қўшиқни жўрсиз ёки жўрликда ифодали куйлаш, ёки уч овозли куйлаш асосида гармоник эшитувни тарбиялаш каби вазифалар амалга оширилади. Ўқитувчи куйлаш учун қўшиқ танлаб олар экан, аввало асарнинг бадиий қиймати, мазмуни, тарбиявий аҳамияти, образлар ва кайфият доирасини синчиклаб таҳлил қилади, ўргатиш методларини танлайди.

Қўшиқ ўргатиш босқичлари:

1. Қўшиқ билан ўқувчиларни таништиришдан олдин, одатда, ўқитувчи қўшиқнинг кайфияти, мазмуни, муаллифи ҳақида сўз юритади (Ватан, табиат, мактаб, дўстлик ҳақида куйловчи бир қатор асарлар бошланғич синфлар муסיқа репертуаридан ўрин олган). Кириш сўзи 1-2 минутдан ошмаслиги зарур. Масалан, болаларга халқ қўшиқлари ҳақида маълумот берилганда ўқитувчи уларга қадимги қўшиқларни халқнинг ўзи ижод этгани, яъни ҳар бир қишлоқ, шаҳарда таниқли қўшиқчилар, муסיқачилар бўлиб, улар йил фасллари ва турли байрамларга бағишлаб қўшиқлар яратганликлари, доира, дутор, ғижжак

каби чолғу асбоблари ясаганликлари, улар яратган қўшиқ ва куйлар авлоддан-авлодга ўтиб, яшаб келаётганлигини сўзлаб беради.

Яна бир мисол, 2-синф репертуаридан А.Мансуровнинг Қамбар ота шеърига басталаган «Пиёда аскарлар қўшиғи» жой олган. Бу қўшиқни ўргатиш олдидан ўқитувчи Ватан ҳимоячиларининг қаҳрамонона касблари ҳақида гапириб, болаларда Ўзбекистонимиз билан ғурурланиш, фахрланиш туйғуларини ҳосил қилади. Ўқитувчи уларда қўшиққа нисбатан ижодий ёндашувини юзага келтириш мақсадида қўшиқнинг мазмунига мос келадиган расм, шеър, кўргазмали материаллардан самарали фойдаланиши ўқувчиларда қизиқиш ва фаоллик уйғотади. Одатда суҳбатларни болаларнинг ҳаётий тажрибаларига асосланган ҳолда ташкил этиш мақсадга мувофиқ бўлади.

2. Навбатдаги босқич – қўшиқни шахсий ижрода кўрсатиш. Ўқитувчи янги қўшиқни ўз ижросида ифодали, бадиий тарзда кўрсатиши лозим. Чунки фақат бадиий ижро ёш тингловчиларда қизиқиш уйғотади. Ўқитувчи биринчи бор кўрсатишда қўшиқнинг 1-бандини куйлаш билан чегараланиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки бундай ижро қўшиқ ҳақида тўла тушунча бермайди, ўқувчиларда етарли қизиқиш уйғотмайди.

3. Қўшиқ тинглангандан сўнг ўқитувчи ўқувчилар билан қўшиқ ҳақида суҳбатлашади, фикр алмашади, саволларга жавоб беради, ўқувчиларнинг қўшиққа бўлган муносабатини шакллантиришга ҳаракат қилади.

4. Қўшиқ ўргатиш бадиий-муסיқий жараён бўлиб, унинг биринчи оҳангиданоқ эмоционаллик ва онглилик, бадиийлик ва маҳорат уйғунлашади. Қўшиқ устида ишлаш методлари турлича бўлиши, бунда болалар олдига ҳар гал аниқ вазифалар қўйилиши ва улар бунга эришишлари лозим («товушни чўзиш», «диққат билан тинглаш», «сўзларни бурро айтиш», «ифодали куйлаш»). Масалан, 1-синфнинг 1-чорагида Н.Норхўжаевнинг «Неваралар қўшиғи»ни ўргатишда болаларга биринчи товушни диққат билан эшитиш, «Боғим бор, гулзорим бор, Бош боғбоним бобомлар» жумласини аниқ куйлаб бериш вазифаси берилади. Кейин шу жумлани бир неча гуруҳларга бўлиб қайтарилади. Олдин банд, кейин нақорат ўргатилади. Бунда ўқитувчи билан ўқувчилар наватма-навбат куйлашлари мумкин. Ўқитувчи банд қисмини, ўқувчилар нақоратини айтадилар, агар маълум жойда интонацион қийинчилик учраса, ўқитувчи «акс-садо» усулини қўллаш

лозим. Қўшиқ жуда енгил, куйчан ижро этилади. Биринчи дарсда қўшиқнинг 1-куплет банд-нақоратини мустақил тинглаб, бирон бир бўғинда айтиб кўриш таклиф қилинади («ла», «ду»). «Банд», «нақорат» тушунчаларини мустаҳкамлаш мақсадида бир гуруҳга ёки бир ўқувчига бандни, хорга эса нақоратни куйлатиш мумкин. Бунда болалар «яккахон», «хор» тушунчаларини ҳам ўзлаштириб борадилар.

Қўшиқ ўргатиш услубларини алмаштириб туриш синфда болалар зерикашининг олдини олади. Бунинг учун якка, гуруҳ ва умумий хор бўлиб куйлаш, бир гуруҳ куйласа, иккинчиси чапак ва ритмик ҳаракатлари бажариши нафақат яхши натижа беради, балки уларда ритм туйғуси, ижодийлик қобилиятларининг ўсишига олиб келади.

Баъзан ўйин методидан фойдаланиш болаларни завқлантиради. Масалан, Ж.Нажмиддинов «Болалар ва ғозлар» кўшиғини ўрганишда асарни савол-жавоб («ролли уйин») тарикасида куйловчи гуруҳларга ажратиб ижро этиш ўқувчиларда мусиқа орқали ҳазил кайфиятини кўрсатиб бера олиш ўқувини ўстиради. Бу эса мусиқа нутки элементларининг ифодавийлик хусусиятини болалар томонидан чуқурроқ идрок этишини таъминлайди.

Секин, майин, куйчан айтиладиган «Азиз устозлар» (С.Бобоев), «Диёр мадҳи» (Н.Норхўжаев), «Булбулчам» (М.Насимов) каби кўшиқлар ўқувчиларда кўшиқчилик нафасини ривожлантиришга ёрдам беради, чунки бунда болалар бир нафасда анча кенг мусиқий жумлаларни айтишга ўрганадилар. Бу кўшиқларни куйлаш жараёнида ўқитувчи болалар олдига жумланинг бошидан-охиригача нафасни узмасдан куйлаш, товушни чўзиш вазифасини қўяди. Куйни бир неча бора қайтаргач, болалар нафасни маълум жойларда олишга, керакли характерда куйлашга ўрганадилар. Куйнинг майинлигини ҳосил қилишда ду, гу, лю бўғинларида куйлаш, болаларни ўз ижроларининг сифатини кузатишга ўргатиш фойдали. Ўқувчилар эътиборини фортепианода гармоник жўрликка, у орқали кўшиқ янада тўлиқроқ, чиройли чиқишига қаратиш уларда икки овозли куйлаш малакаларини ўстиришга замин яратади.

Тез ижро этиладиган кўшиқлар овознинг ҳаракатчанлигини, ижронинг енгил бўлишини талаб этади. Бундай кўшиқларга А.Мансуровнинг «Ким эпчилу, ким чакқон?», Ш.Ёрматовнинг «Соғлом авлод кўшиғи», Д.Омонуллаеванинг «Чакқон болалар» каби асарларни кўрсатиш мумкин. Тез суръатдаги кўшиқлар устида ишлашнинг асосий вазифалари – енгил жарангли товуш, аниқ талаффуз, жумлалар орасида

нафасни тез ўзгартириш. Буларга эришиш учун куйидаги методлар тавсия этилади:

- кўшиқни секин темпда куйлаб ўрганиш;
- до мажор тоналлигида нотага қараб куйлатиш;
- бўғинларда куйлаш;
- матнни, асар темпи ва ритмида куйлаш.

Муסיқа дарсларида иш самарадорлигини оширадиган усулларида бири болаларни куйлашга ўргатиш жараёнида индивидуал (якка тартибда) ишлашдир. Индивидуал ёндашув куйидаги шаклларда амалга оширилади:

1. Яхши ўзлаштирилган кўшиқ ижросида ўқувчиларни бир неча гуруҳларга бўлиб текшириб, куйлатиб туриш;

2. Пассив ўқувчиларга куйидаги индивидуал вазифаларни бериш:

- кўшиқнинг куйини эшитиб, куй ҳаракатини қўл билан «чўзиб бериш»;

- берилган усулга қараб кўшиқ номини топиш;

- куйни тинглаб, икки жумлани бир-бирига таққослаган ҳолда қайси жумла қисқа товушда тугалланишини айтиб бериш.

Ҳар бир синфда оҳангни ноаниқ куйловчи ўқувчилар бор. Ўқувчилар биринчи навбатда муסיкий эшитув ва овоз ўртасидаги координациянинг йўқлиги сабабли ҳамда муסיкий эшитув ўқувчининг бўш ривожланиши натижасида нотўғри куйлайдилар. Аммо маълумки, муסיкий фаолият жараёнида интонация яхшиланади. Болалар билан ишлашда куйидагилар фойдалидир:

- примар зонани ҳисобга олган ҳолда куйлаш вазифаларини бериш;

- пастки нутқ овозини куйлашга кўчирмаслик учун юқори регистр атаки билан куйлаш;

- айрим товушларни дилда, кейинги товушни овоз чиқариб куйлаш;

- легато, юмшоқ атака, эркин артикуляция малакаларини эгаллаш устида ишлаш;

- дифференцияли (алоҳида) куйлатиш.

6.7. Ўқитувчининг кўшиқ устида мустақил иш режаси

Муסיқа репертуаридаги кўшиқларнинг болалар онгига, юрагига сингиб бориши, уларда бу асарларга кизиқиш, муҳаббатнинг ортиши ўқитувчига боғлиқ. Чунки, ўқитувчи бевосита бастакор билан болалар ўртасидаги боғловчи «занжир» деб айтсак муболаға бўлмайди. Бундай

масъулиятли вазифани амалга ошириш учун ўқитувчи ҳар бир дарсга тайёрланишда, айниқса қўшиқ ижроси устида жиддий иш олиб бориши лозимлиги зарурий ҳолдир.

Бунинг учун ўқитувчи:

- қўшиқнинг яратилиш тарихи, муаллифнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиши;

- қўшиқнинг бадиий мазмуни, матн ва мусиқа орасидаги ўзаро боғлиқлик, уйғунликни чуқур англаши;

- мусиқа ифода воситаларини таҳлил қилиши (жанри, шакли, жумлалари, лад, тоналлиги, суръати, ритми ва ҳоказо);

- асардаги ижро учун мураккаб бўлган жойларни, яъни интонацион, товуш ҳосил қилиш, артикуляцион, талаффуз, нафас, жумлалар, соз ва ансамбл, икки овозликдаги қийинчиликларни аниқлаши ва улар устида ишлаш режасини тузиш;

- қўшиқ мазмунига қараб ҳар бир қўшиқнинг ўз йўналишида айтилиши;

- қўшиқ ижроси устида ишлаши, яъни ўз жўрлиги, фонограмма ёки минусовка остида ифодали куйлаши, овоз партияларини жўрсиз куйлай олиши, 1-овозни чалиб, 2-овозни айтиши ва дирижёрлик қилиши (баравар), ҳамда фонограмма ёки минусовка остида дирижёрлик қилиши;

- қўшиқнинг дарс, чорак мавзулари билан боғлиқлигини юзага келтириши; шу боғлиқлик асосида методлар, таълимий-тарбиявий вазифаларини белгилаши;

- 2-3 дарсга мўлжалланган (15 минутдан) қўшиқ ўргатиш режасини тузиши;

- вокал-хор ишларининг мақсад ва вазифаларини белгилаши лозим.

Қўшиқ ўргатиш бўйича юқорида келтирилган фикрларни умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, бу иш ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги ижодий фаолиятининг энг қизиқарли, масъулиятли турларидандир. Иш самарадорлиги ўқитувчи томонидан қўлланиладиган оғзаки, кўргазмали, амалий усуллар, эмоционал таъсир этиш, контраст-таққослаш, индивидуал ёндашув методларининг ўз ўрнида ишлатилишига, бир сўз билан айтганда, ўқитувчининг педагогик маҳоратига боғлиқ.

Савол ва топшириқлар

1. Қўшиқ куйлашга ўргатишнинг таълимий-тарбиявий аҳамияти, вазифаларини ёритиб беринг.
2. Овоз аппарати тизими тузилишини тавсифлаб беринг.
3. Болалар овозининг ёш даврлари бўйича ривожланиш босқичлари хусусиятларини гапириб беринг.
4. Мутация даври, белгилари, хусусиятини ёритиб беринг.
5. Қўшиқ ўргатиш жараёнида бадиийлик ва маҳоратнинг бирлиги принципи қандай амалга оширилади?
6. Қўшиқ ўргатиш режасини тайёрланг ва талабалар гуруҳи билан ўтказинг.

Амалий машғулот саволлари

1. Жамоа бўлиб куйлаш орқали ўқувчиларнинг муסיқий-ижодий қобилиятларини ривожлантириш.
2. Вокал-хор малакалари ва уларнинг қўшиқ ижросидаги аҳамияти.
3. Дасда қўшиқ устида ишлаш босқичлари.
4. Қўшиқ асарларининг бадиий-муסיқий таҳлили методикаси.

VII БЎЛИМ

ДАРСДА МУСИҚИЙ-РИТМИК ҲАРАКАТЛАР

7.1. Фаолият тавсифи

Ўқувчиларнинг ҳар томонлама муסיқий ривожиди муסיқий-ритмик ҳаракатлар бошқа фаолият турлари каби муҳим аҳамиятга эга. Уларда муסיқийлик, ижодийлик қобилиятлари ривожланади, жамоа бўлиб ҳаракат қилиш малакалари шаклланади. Муסיқага мос ҳаракат бажаришнинг тарбиявий аҳамияти – ритм ҳисси фаоллашади, муסיқий материалнинг ўзлаштириши чуқурлашади. Ҳаракатлар бажариш муסיқий образ ривожини кузатишга ёрдам беради.

Муסיқани диққат билан тинглаб ўз ҳиссиётларини ҳаракатларда ифодалаш имконияти ўқувчининг ўз ҳаракатларини назорат қилиш қобилиятига ҳам таъсир этади.

Муסיқа ва ҳаракат уйғунлиги инсоннинг маънавий ва жисмоний ривожини ўзаро боғлайди ва баркамолликка йўналтиради деб айтиш мумкин. Муסיқа ва ҳаракатнинг ўзаро боғлиқлиги масалалари кўп маротаба психология, педагогика, физиология, муסיқашуносликда кўриб чиқилган. Организмнинг умумий функционал фаолиятига муסיқанинг ижобий таъсирини И.Сеченов, Б.Теплов исботлаб беришган. Муסיқий-ритмик тарбия тизимини ривожлантириш масалалари билан Н.Александрова, М.Румер, Е.Кононова, Н.Ветлугина, М.Палавандишвили кабилар шуғулланиб келганлар. Шу ўринда ХХ асрнинг бошларида кўп мамлакатларда швейцариялик муסיқачи, педагог Э.Далькроз томонидан асос солинган ритмик тарбия тизимининг кенг тарқалганини айтиш жоиз. Э. Жак Далькроз методи – махсус танлаб олинган машқлар асосида болаларда муסיқий эшитув, хотира, диққат, ритм туйғуси, пластик ифодали ҳаракатларни ривожлантиришга асосланган.

Муסיқий-ритмик ҳаракат фаолияти ўзаро боғланган уч йўналишни ўз ичига олади:

Биринчиси, боланинг муסיқий ривожланишини, яъни муסיқий эшитувни ўстириш, ҳаракатни муסיқага мослаш кўникмаларини шакллантириш, муסיқий билимларнинг ўзлаштиришини таъминлайди;

Иккинчи йўналиш ўқувчида тўғри ҳаракат кўникмаларини ҳосил қилади: юриш (маршона, шахдам, тантанавор, кескин ва ҳк.); қадам

ташлаш (баланд, оёқ учида, юмшоқ, пружинали ва ҳк.); сакрашлар (енгил, ҳаракатчан); айланишлар; қўл ҳаракатлари (майин, оҳиста, ҳаракатчан); чапаклар (секин, қаттиқ, кафтларни яқин тутган ҳолда сирпанма ҳаракатлар); рақс элементлари (ўзбек халқ рақсларидан «ойна», «арқон», «елка учиршиш», вальсона ва ҳк.);

Учинчи йўналиш ўқувчиларда тана ҳаракатларини бошқариш кўникмаларини шакллантиришга қаратилган (аниқ ва тез тўхташ, ҳаракатни ўзгартириш ва ҳк.).

7.2. Дарсда мусиқий-ритмик фаолиятни ташкил этишига ўқитувчининг тайёргарлиги

Дарсга тайёргарлик кўришда ўқитувчи мусиқий материални дарс мавзусига мос ҳолда танлайди. Мавзу, ҳаракат кўникмалари конкрет мусиқий эшитув тасаввурини (масалан, тембр ёки регистр ва ҳк.) ва мусиқий билимларни чуқурлаштириш ва мустаҳкамлашга қаратилган бўлиши лозим. Ўқувчилар томонидан бажариладиган ҳаракатлар сифати тингланган мусиқий асарнинг идроки даражаси ҳамда ўқитувчининг ифодали ижросига боғлиқ. Ижро қилинаётган асарни ўқитувчи ёддан чалиши керак, чунки ҳаракатлар бажарилиши вақтида ўқитувчи ўқувчиларни кузатиб туриши, хатоларини тузатиши лозим. Ҳамма ҳаракатларни аввал ўқитувчи кўрсатиб беради, айниқса, 1-2-синфларда. Фақатгина оғзаки тушунтириш билан ижобий натижаларга эришиш қийин. Ҳаракатларни кўрсатиб бериш ўқувчиларда мусиқага бўлган ҳиссий муносабатни фаолаштиради.

Ўқитувчи барча ҳаракатларни ўргатиш жараёнида образли сўз, тушунтириш, шеърий матндан фойдаланиши мақсадга мувофиқ. Ҳаракатларни тушунтиришда ёрқин таққослашлар ўқувчиларга ҳаракатларни тўғри ва ифодали бажаришга ёрдам беради. Масалан,

«Учқурликда елдан тез

Менинг жажжи тойчоғим»

сўзлари болаларга тез, енгил, ҳаракатчан, баланд қадам ташлаш ва сакрама ҳаракатларининг ифодавийлигини англашда ёрдам беради. Бу эса М.Отажоновнинг «Тойчоқ» пьесаси мазмунини, ундаги мусиқий образнинг ривожланиши хусусиятлари, асарнинг шаклини ҳис этиш ва онгли тушуниш имконини беради.

Муסיқага ҳаракатлар бажаришда ўқитувнинг техник воситаларидан – аудио, CD кабилардан кенг фойдаланиш лозим. Бу ўқувчиларни уларга таниш бўлган асарни янги талқинда, жаранглашда кўрсатиб бериш, ўқитувчига ўқувчилар бажараётган ҳаракатларнинг сифатини кузатиш, лозим бўлган жойларда ўзгартиришлар киритишга имкон яратади.

7.3. Дарсда ҳаракатларни қўллаш услублари

Муסיкий-ритмик ҳаракатлар болаларнинг бадий тажрибасига айланиши, бадий ривожланишини бойитиши учун ўқувчиларни бу фаолиятга тайёрлаш, энг аввало, ҳаракат малакалари ҳақида тасаввурга эга қилиш лозим. Ўқувчилар хонада муסיқа остида қадам ташлаш, энгил югуриш, ҳар томонга тарқалиш каби бошланғич малакаларини эгаллайдилар. Муסיкий сигнал – белгиларга (ҳаракатни бошлаш, ўзгартириш ва ҳк.) жавобан ҳаракатланишни ўрганадилар. Масалан, барабаннинг жаранглаши ўринлардан туриб сафланишга сигнал бўлса, Д.Назаровнинг «Юриш марши» куйининг бошланиши қадам ташлаб турган жойда ҳаракатланишга, куйга учбурчакнинг жўрлиги қўшилган жойда эса сакрашга ўтишни кўрсатиши лозим.

Бундай бошланғич-мўлжал олиш машқаларидан сўнг дарс жараёнида ўқувчиларга ҳаракатларда муסיкий образнинг характери хусусиятларини кўрсатиб бериш кўникмаларини шакллантиришга қаратилган вазифалар берилади. Масалан, маршлар турига қараб ҳаракат қилиш: спорт маршига – шахдам, байрам маршига – тантанавор, солдатчалар маршига – баланд қадамлар ташлаб ҳаракатланиш; ракс муסיкаларини оҳанг характери ва темпига қараб турлаш орқали қўл, билак ва елка ҳаракатларини асарга мос ҳолда «ўйнатиш»: энгил ракс («Баҳор келди»), ўйноқи ракс («Уфор»), жадал ракс («Полька»), охиста, равон, майин ракс («Баҳор вальси») ва ҳк.

Чапаклар, қарсақлар, оёқ дўпиллатишлар ҳаракат элементларининг энг оддийларидандир. Улар ўқувчига куй ритмлари, нота чўзимлари тўғрисидаги билимларини мустаҳкамлашга ёрдам беради. Масалан, ўзбек халқ куйлари «Дўлонча» ва «Чертмак» асарларига чапакда жўр бўлиш орқали болалар «Дўлонча» куйидаги товушлар чўзими «Чертмак» куйидаги чўзимларга нисбатан қисқароқ эканлиги ҳамда қисқа товушлар югуриш учун, узунроқ товушлар қадам ташлашга қулайлигини ҳис этадилар. Бу куйларнинг ритмик хусусиятларини

таккослаб, ўқувчилар мусиқа характери ва унинг ифода воситалари ўзаро боғлиқлигини аниқлайдилар.

Ҳаракатлар ёрдамида ўқувчиларда бир қатор мусиқий-эшитув тасаввурларини шакллантириш мумкин.

Икки ёки уч ҳиссали ўлчов ҳақидаги тасаввурни шакллантиришга қаратилган машқлар:

1) бунда ўқувчилар турган ҳолда $2/4$ ўлчовидаги мусиқага оёқ учида кўтарилиб ва пастлаб ҳаракат бажарадилар, ёки

2) $2/4$ ўлчовидаги мусиқага кифт ва елкаларини бошга қараб кўтарадилар ва ўз ҳолига туширадилар;

3) $3/4$ ўлчовидаги мусиқага эса – биринчи ҳиссага енгил ярим ўтирадилар ва «уч» га турадилар ва ҳк.

(Барча ҳаракатларни болалар ўзларига яхши таниш бўлган мусиқа остида бажарадилар).

Товуш баландлиги эшитувини шакллантиришга қаратилган ҳаракатли машқлар:

1) болалар кўзларини юмиб ўтирадилар ва товушлар баландлиги ёки чолғулар тембрларини аниқлашга ҳаракат қиладилар. Жавобларни болалар ҳаракатли белгилар ёрдамида кўрсатадилар. Масалан, паст товушларга оёқлар «ракс тушади», баланд товушларга – қўл билаклари, доира жарангига болалар доирада ижрога тақлид қилиб кўрсатадилар.

2) ўрта регистрдаги товуш эшитилса, болалар кўкрак баландлигида чапак чаладилар, баланд регистрдаги товуш чалинса – бошлари узра чапак чаладилар.

3) ижодкорликка қаратилган машқ: 3 қисмли асардаги регистрларни таққослашда қўллар юқори регистрга «ракс тушадилар», ўрта регистрда эса – танани ҳаракатлантирадилар ва ҳк. Бунда бир ўқувчининг ҳаракатларига иккинчи ўқувчи оддий чолғуда ритмик жўр бўлиши ҳам мумкин. Синфга эса бу ижодий вазифанинг бажарилишини баҳолаш топширилади.

Мусиқа темпи ҳақидаги тасаввурларни шакллантиришга қаратилган мусиқий-ритмик ҳаракатлар:

1) ўқитувчи чалаётган ёки куйлаётган турли темпдаги мусиқа остида юриш ёки чопиш (сакраш);

2) ҳайвонлар ҳаракатига тақлид: секин ҳаракатланувчи – фил, тошбақа; тез ҳаракатланувчи – қуён, ит ва ҳк.

Бундай ва бунга ўхшаш мусликий-ритмик ҳаракатлар ёрдамида ўқитувчи бир қатор мусликий тасаввурлар ва билимлар доирасини (динамика, муслиқа шакли, мусликий жумла, товуш йўналиши ва ҳк.) таркиб топтириши бошланғич синфларда муслиқа ўқитиш ишларининг самарадорлигини оширади.

Ўқувчиларга улар тингланаётган ва куйлаётган муслиқалари мазмуни ва характериға мос келадиган рақс ва мусликий-ритмик ҳаракатларни танлаш, топиш ва мустақил ижро этиш таклиф этилса, бундай вазифалар уларда ижодкорлик қобилиятларини фаоллаштиради, бадий дидни ривожлантиради. Бу вазифаларни осонлаштириш мақсадида мазмуни ва ҳаракат кетма-кетлигини намоён қилувчи қўшиқ ва дастурий муслиқа асари қўлланилади. III.Нажмиддиновнинг «Болалар ва ғозлар», Т.Тошматовнинг «Айиқполвонлар боғчаси», ўзбек халқ қўшиғи «Бойчечак», Т.Хусайлининг «Жўжаларим», А.Мансуровнинг «Пиёда аскарлар қўшиғи», П.Чайковскийнинг «Ёғоч солдатчалар марши» ва ҳоказо асарларни келтириш мумкин. Ўқувчилар ўқитувчи билан биргаликда мос ҳаракатларни топадилар. Ижро пайтида ўқитувчи болаларга ҳаракатларда ифодавийликка эришиш, уларни яхшироқ бажариш йўлларни кўрсатиб боради.

Мусликий материал танлар экан, муслиқа ўқитувчиси қайси асарда тайёр композициясини қўллаш мумкин, қайси асарни эса болаларнинг ўзлари ижод қилиб, ҳаракат ва рақс элементларини топишлари учун мўлжаллаш кераклигини аниқлайди. Болаларда ижодкорлик қобилиятини ривожлантириш жараёнида уларда ташаббускорликни, қизиқувчанликни қўллаб-қувватлаб, рағбатлантириб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Савол ва топшириқлар

1. Муслиқа маданияти дарсларида ўқувчиларнинг мусликий-ритмик фаолияти ва унинг тарбиявий аҳамиятини тушунтириб беринг.
2. Ўқувчиларда ритм туйғусини ривожлантириш вазифасига қаратилган дарс фрагментини тайёрланг ва талабалар гуруҳи билан ўтказиб беринг.
3. Фольклор қўшиқ асарини драматизациялашға мисоллар келтиринг ва бунда қандай ҳаракат малакаларини шакллантириш мумкинлигини айтинг.

VIII БЎЛИМ

БОЛАЛАР МУСИҚА ЧОЛҒУЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ДАРС ЖАРАЁНИДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ

8.1. Дарсда болалар чолғучилиги фаолиятининг мақсад ва вазифалари

Болалар мусиқа чолғуларида чалиш – ўқувчиларнинг жамоа ижрочилик фаолияти турларидан биридир. Унинг дарсдаги **ўрни – ўқувчининг мусиқий қобилиятини юзага чиқариш ва ривожлантириш**, кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларининг бадий тажрибасини бойитиш, ижрочилик фаолиятига қизиқиш уйғотишдир.

Дарс шароитида болалар чолғу асбобларида ижрочилик фаолиятини қўллаши бир неча ўқув-педагогик вазифаларини ҳал этишга қаратилган:

- 1) ўқувчиларни дарс ва синфдан ташқари ҳамда бўш вақтларда ижрочилик фаолиятига ундаш;
- 2) уларда бадий дид ва қизиқишлар шаклланишига ёрдам бериш;
- 3) жамоавий ижрочиликка қизиқишлар шаклланишига ёрдам бериш;
- 4) чолғулар тембрларини фарқлаш, уларнинг жаранглашдаги уйғунлигини ҳис эта олишларига эришиш;
- 5) мусиқий қобилиятларнинг (лад, ритм, шаклни ҳис этиш, тембр, мелодик, гармоник эшитув, хотира) ривожланишини фаоллаштириш;
- 6) ўқувчиларда мусиқий ифода воситаларининг аҳамияти ҳақидаги тасаввурни шакллантириш.

Бу вазифаларни амалга оширишда мусиқий-ўқув репертуари ва иш методлари ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Дарсда қўлланиладиган мусиқий материалнинг энг асосий хусусияти – унинг универсаллигидадир, яъни бир ёки бир неча асарнинг ўзида бир қатор тасаввур, малака, кўникмалар шакллантирилиши имконияти борлигидадир. Бундан ташқари, мусиқий материал (мусиқий асар) ўқувчилар ва ўқитувчининг биргаликдаги ижроси учун қулай бўлиши ва ижодий ҳаракатлар шакллантиришга қаратилган бўлиши лозим. Болалар чолғуларида чалиш эшитув ва овоз координацияси (мувофиқлиги) бўш бўлган ўқувчиларнинг мусиқий-ижодий ривож учун ҳам айниқса фойдалидир.

Машғулотлар натижасида ўқувчилар куйидагиларни билишлари лозим:

- чолғулар номларини ва уларни эктиёт қилиш йўллари;
- чолғулар тембрларини эшитувда фарқлаш ва уларнинг ифодавийлик хусусиятларини англашлари;
- ҳар қайси чолғу асбобида чалиш усуллари ва йўлларини ўрганиш;
- чолғуларда товуш ҳосил қилиш ва товуш йўналтиришнинг (легато, стаккато) ифодавийлик аҳамиятини тушуниш;
- ансамбль ижрочилиги малакаларини ҳосил қилиш, мураккаб бўлмаган куйларни чала олиш;
- товуш баландлигига эга чолғуларда баланд ва паст товушларнинг жойлашувини билиш, нота номлари ва уларнинг нота чизигидаги ўрнини билиш.

Дарсдаги иш натижалари кўпроқ чолғуларга боғлиқ. Шунинг учун баъзи чолғуларнинг товуш сифатига, товуш ҳосил қилиш техникасига бўлган талабларини ҳисобга олиш зарур.

8.2. Болалар мусиқа чолғулари характеристикаси

Бошланғич синф ўқувчилари билан ишлашда, табиийки, энг содда чолғу асбоблари қўлланилиши мумкин.

Бу чолғулар соф, майин жаранглаши ва кўриниши чиройли, безакли бўлиб, ўқувчиларни ўзига жалб этиши ҳамда ижрода қулай бўлиши талаб этилади. Ижро пайтида гавда, бўйин, бошнинг эркин ҳолатига эътибор қаратилади.

Болалар мусиқа чолғулари асосан иккита гуруҳга, яъни товуш баландлигига эга бўлган (мелодик) ҳамда уриб чалинадиган (мелодик бўлмаган) чолғуларга бўлинади.

1. Уриб чалинадиган (мелодик бўлмаган) ритмик чолғулар: доира, сафоил, қутича, ноғорачалар, қайроқ, клавес, блоклар, тамбурин, барабан, марокас, учбурчак, румба, ёғоч қошиқлар, тарелкалар. Шу чолғуларнинг баъзиларининг тавсифини келтирамиз:

Сафоил – жарангдор чолғу бўлиб, иккита ёғоч дастачаларга мустаҳкамланган, иккита катта ўралган ҳалқалардан иборат. Ҳар бир катта ҳалқага 15 та кичик ҳалқачалар ўтказилган. Бу ҳалқаларнинг жаранги чолғунинг ўнг елкага уриб ёки ҳавода тез-тез ҳаракат билан олдинга силкитишдан келиб чиқади.

Кутича – кутичалар каттиқ дарахт туридан ясалиб, ҳар хил йирикликда бўлиши мумкин ва унга ёғоч чўплар билан уриб чалинади.

Клавес – палисандр дарахтидан тайёрланган иккита таёқча, бири-бирига уриб овоз чиқарилади. Уларни ушлаганда (бош ва кўрсаткич бармоқлар ёрдамида) ёғоч учлари бўш бўлиши керак.

Барабан – икки тарафи тери билан қопланган темир цилиндр. Товуш ёғоч таёқчалар ёрдамида марказига уриш орқали ҳосил қилинади.

Маракас – иккита пластмасс шар, уларнинг ичида тошчалар ҳаракатланади. Бу чолғунинг товуши оғирроқ бўлгани учун болани тез чарчатади. Шунинг учун эҳтиёт бўлиб фойдаланиш зарур. Қўлда ушлаб, майин ҳаракат билан силкитиб товуш ҳосил қилинади.

Учбурчаклар – чалиш пайтида осиб қўйилади ёки чап қўлда тасмачасидан ушлаб турилади ва ўнг қўлда металл тайёқча билан урилади. Тез темпда таёқчани учбурчакнинг ички икки ёнига уриб «тремоло» ижро этиш мумкин. «Нозик», «ялтироқ», қисқа товушга эга.

Тарелкалар – барабанчага мустаҳкамланади ёки чап қўлда ушлаб турилади. Иккита ёғоч тайёқча билан баробар ёки алоҳида-алоҳида чалиш мумкин.

2. Мелодик чолғулар: товуш баландлигига эга бўлган металлофон, ксилофон, металлофон ва ксилофон альт (C1-C2), металлофон ва ксилофон сопрано (C2-C3), қўнғироқчалардан иборат:

Бу чолғуларнинг асосий созланиш тоналлиги – До мажор. Алмаштириладиган пластинкалар яқин тоналликларда ижро этиш имкониятини беради. Энг пастки товуш доимо тоника бўлади. Ижро пайтида чолғулар ўқувчининг бел қисми баландлигида бўлиши лозим. Таёқчаларни бош ва кўрсаткич бармоқлар орасида енгил ушлаш керак. Бунда қўллар тирсакдан биалакларгача эркин ҳолатда бўлишига эътибор тортилади. Аввал болаларга товушни икки қўл билан ҳосил қилиш тақриф қилинади. Бунда иккала қўлнинг баландлиги бир хил бўлиши лозим.

Ҳар бир чолғунинг ўз таёқчалари бор:

- ксилофонда – каттиқ пробкали таёқчалар билан чалинади.
- металлофонда резина таёқчалар билан ижро этилади.
- қўнғироқчаларда – ёғоч таёқчалар билан ижро этилади.

8.3. Болалар мусиқа ижрочилигини ривожлантириш устида ишлаш методлари

Биринчи машғулотларданок ҳар иккала гуруҳдаги, яъни ритмик ва мелодик чолғулардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Мелодик чолғуларда ижро этиш усулларида куйидагиларни келтириш мумкин:

- содда қўшиқ куйларини (бир, икки товушдан иборат) чалиш;
- «акс-садо», «қушчалар айтишуви» каби ўйин шаклидаги мусиқа машқларини чалиш.

Ўз мазмуни ва қоидаларига эга бўлган *ўйин, эртақ, мусиқий ҳикоялар* ўқувчилар учун ижодий ҳаракатларда қулай иш шакли ҳисобланади.

Ўқувчиларнинг лад ва ритм ҳақидаги мусиқий тасаввурлари қўшиқ куйлаш жараёнида турли хил ижодий вазифаларни бажариш орқали жадал ривожланади. Буларга:

- қўшиққа ритмик жўрлик, кириш қисми «тўқиш»;
- қўшиқнинг характери, образига мос келувчи чолғуларни танлаш ва бу ҳақдаги фикрни асослаб бериш;
- ўқитувчи томонидан таклиф этилган жўрлик турларидан асар кайфиятига мос келадиганини танлаш ва ҳқ.

Бу хилдаги вазифалар асосан ритмик ва мелодик чолғулар ёрдамида бажарилади.

Партитураларни ўрганишда турли йўللار қўлланилади:

- нота ёзуви, ритм ёзуви;
- эшитув орқали чалиб ўрганиш;
- ижрочининг чалишини кўриб ёдлаш орқали ўрганиш.

Эслаб қолиш жараёнини тезлаштириш мақсадида ҳар қайси партиянинг ритмик кўринишини оғзаки таҳлил қилиш ёрдам беради. Масалан, ритмик ҳаракат жўрлиги куй усулини айнан қайтарадими ёки мустақил кўринишига эгами, фақатгина кучли ҳиссани кўрсатадими ёки ҳиссалар пульсациясини кўрсатадими?

Мусиқа чолғуларида ижрочилик ўқувчиларда мусиқа идрокини фаоллаштиради ва чуқурлаштиради. Оддий ритмик партитураларни ижро этиш жараёнида болалар мусиқа ифода воситалари ҳақида, асарнинг тузилиши, шакли, мусиқанинг ривожланиш хусусиятлари ҳақида бошланғич билимларга эга бўлади.

Шуни таъкидлаш лозимки, чолғуларда чалишга ўргатиш асосида биринчи машғулотларданок ўқувчиларга бадиий-муаммоли вазифалар бериш ва уларда мусикий ижодий фикрлашни фаоллаштириш ўқитувчининг асосий педагогик вазифаларидан биридир.

Саволлари ва топшириқлар

1. Болалар чолғуларида ижрочилик фаолиятининг аҳамиятини тушунтириб беринг.
2. Дарсда қўлланиладиган болалар мусиқа чолғуларига тавсиф беринг.
3. Дарсда чолғучилик фаолиятини ташкил этиш йўллари қандай?
4. Болалар чолғулари қўлланилган дарс фрагментини тайёрланг ва болалар гуруҳи билан ўтказинг.

Амалий машғулот саволлари

1. Болалар чолғу фаолиятини амалга оширишда репертуарга бўлган талаблар.
2. Болалар чолғу фаолиятини амалга оширишда иш методлари.
3. Чолғучилик фаолиятида идрокни фаоллаштирувчи усуллар.

IX БЎЛИМ

МУСИҚА РЕПЕРТУАРИНИ ЎРГАТИШ БЎЙИЧА УСЛУБИЙ ТАВСИЯЛАР

Умумтаълим мактаблари «Муסיқа маданияти» дастури кўшик куйлаш ва муסיқа тинглаш учун берилган асарларни танлаб олиш, бадий жиҳатдан тенг бўлган, чорак мавзуларини ёритиб беришга хизмат қиладиган бошқа асарларга алмаштиришда муסיқа ўқитувчисига эркинлик беради. Бу эса мактаб муסיқа репертуарини бойитиш, мунтазам равишда ижодий янгилаб туриш, ўқувчиларни нафақат дарсликларда берилган асарлар билан, балки муסיқа санъатининг (дастурга кирмаган) кўплаб нодир намуналари билан таништириш имконини яратади.

Дарсинг етакчи фаолиятлари бўлган муסיқа тинглаш ва куйлаш фаолияти учун олинган асарларнинг бадий ва тарбиявий савияси, уларнинг ўзлаштирилиши даражаси, яъни идроки ва ижро сифати, бунда ўқитувчининг касбий-ижодий маҳорати муסיқий таълим-тарбиянинг самарадорлигини таъминлайди.

Биз шуларни ҳисобга олган ҳолда бошланғич синфларда жамоа бўлиб куйлаш ва муסיқа тинглаш учун асосий ва қўшимча муסיқий материал сифатида дарс ва дарсдан ташқари машғулотларда кўллаш учун Ўзбекистон композиторларининг қатор асарларини ва уларни ўргатиш бўйича баъзи тавсияларни келтирамиз.

Муסיқа маданияти дарсларида тинглаш ва куйлаш учун олинадиган асарларни ўргатиш бўйича иш босқичлари, уларнинг кетма-кетлиги, ўргатиш услублари, тинглаш ва куйлаш кўникмаларини шакллантириш йўллари, ўқувчилар ёшига мос ҳолда асарларнинг бадий-педагогик таҳлилини ўтказиш иккинчи бобда батафсил ёритилганлиги сабабли куйида бир қанча асарлар учун тавсиялар билан чекландик.

9.1. Муסיқа тинглаш асарлари таҳлили

Ғ.Қодиров. «Юбилей марши»

Композитор Ғофур Қодировнинг (1917-1985) жозибали кўшиқлари, симфоник ва сахна муסיқаси, айниқса, болалар учун ёзган асарлари

миллий мусиқа маданиятимизни бойитди ва келажак авлод учун бетакор мерос бўлиб қолди.

Ижодий фаолияти давомида Ғ.Қодиров турли жанрларга мурожаат этиб ёрқин асарлар яратди. Симфоник оркестр учун «Ўзбек марши», симфония, «Сўзана ракси», «Ёшлик увертюраси», «Ракс сюитаси», халқ чоғулар оркестри учун 4 та «Сюита», «Кичик увертюра», дамли чоғулар оркестри учун «Шодлик марши», «Юбилей марши», «Шодлик» балети, фортепиано учун «Ракс», «Рондо», «Пахта ракси», «Прелюдия ва вариация» каби асарларни, «Ғазал», «Ваъда», «Қуёшли Ўзбекистон», «Баҳор қўшиғи», «Ўзбекистон» каби романс қўшиқлари шулар жумласидандир.

Ғ.Қодиров ижодида болалар мусикаси алоҳида ўрин эгаллайди. «Боғчамиз», «Салом, янги йил», «Баҳор келди», «Бинафша», «Май», «Бахтли авлод», «Дангасаллик – касаллик», «Она қўллари» каби болалар қўшиқлари ёш авлод учун катта ижодий мактаб бўлиб хизмат қилиб келмоқда. Муаллифлик тўпламлари «Пилла», «Қўриқ ер қўшиқлари», «Бахтли авлод», «Бахт қўшиғи», «Қуёш ва биз», фортепиано учун пьесалар алоҳида нашр этилган. Композиторнинг «Мактабжон – офтобжон», «Ёш пахтакорлар», «Ватан қўшиғи» сюиталари, «Ватан қалбларда», «Ёш бинокорлар» кантаталари Республикамизда болалар ижроси учун мўлжалланган вокал-симфоник жанрининг вужудга келишига асос бўлди.

Ғ.Қодировнинг «Юбилей марши» асарини тинглаш ва идрок этиш орқали ўқувчиларнинг марш жанри ҳақидаги билимлари чуқурлашади. Тинглашдан олдин ўқитувчи ўқувчиларга Ўзбекистоннинг таниқли композитори Ғ.Қодиров ва унинг ҳаётий-ижодий йўли ҳақида қисқача маълумот беради. Ўқитувчи таклифига кўра, болалар ўзларига таниш бўлган бир неча марш асарларини эслайдилар (Ғ.Назаров «Юриш марши», Ўзбекистон куйи «Усмония», П.Чайковский «Ёғоч аскарчалар марши» ва ҳк.). Болалар марш мусикаси асосан шахдам, ҳаракатчан, қувноқ бўлиб, қадам ташлаб юриш учун қулайлигини айтадилар.

Ғ.Қодировнинг «Юбилей марши» асарини тинглаб, болалар бу асарнинг ёрқин, байрамона, мардона характерини белгилайдилар. Юртимиз тантанасига бағишлаб ёзилганини билиб оладилар. Темпи чаккон, шахдам эканлигини айтадилар. Оҳангдаги тантанаворлик, улуғворлик бу асарни бошқа маршлардан ажратиб туришини билиб оладилар.

Ўқитувчининг «Музиканинг қандай воситалари асарга тантанаворлик руҳини беради?» деган саволига болалар мажор лади, фортепианода асосий куйга пастки товушлардаги «куюк» жўрнавозлик, оҳанг ритмидаги кескинлик, жарангдорлик деб жавоб берадилар (ўқувчилар жавоб беришга қийналишса, ўқитувчи туртки беради).

Қайта тинглашдан олдин ўқувчиларга асардаги музиканинг қандай ривожланиб боришини кузатиш ва «музыка асари охиригача шундай бир кайфиятда кетадими ёки ўзгарадими?» деган саволга жавоб бериш вазифа қилиб қўйилади. Болалар музикани диққат билан тинглаб, асар ўртасида музыка ўзгариши, ўрта қисм ўз характериға кўра бироз «енгиллашгани», кескинлиги камайганлигини, яъни музыка кўшиқоналик, майинлик хусусиятларини акс этиришини айтадилар. Учинчи қисмда янада баландроқ ва жарангдор товушларда биринчи қисм музикаси қайтарилишини билиб оладилар.

Асарни қайта тинглашда музикаий-ритмик ҳаракатлар ва чолғуларда ритмик жўр бўлишни қўллаш мумкин. Синф икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳ 1- ва 3- қисмларда маршга қадам ташлайдилар. Бу пайтда иккинчи гуруҳ чолғуларда музиканинг кучли ҳиссаларига барабанда жўр бўладилар. Ўрта қисмида иккинчи гуруҳ қадам ташлайди, қолганлар ритмга жўр бўладилар. Шу йўл билан болаларда музыка ифода воситаларининг аҳамияти, музиканинг ўзгариши, қайтарилиши (оддий уч қисмлик) ҳақидаги тасаввурлар мустаҳкамланади.

Бу асар учинчи синфда тинглаш учун тавсия этилади.

Х.Изомов. «Полька»

Хайри Изомов (1922) иккинчи авлодга мансуб ўзбек профессионал композиторлардан. Ўзининг ёрқин ижоди билан Ўзбекистон музыка санъати ривожига муносиб ҳисса қўшиб келмокда.

Консерваторияда ўқиб юрган йилларидаёқ у «Пари», «Ватан олқиши», «Ўзбекистоним – маним» романс ва кўшиқлари, фортепиано учун «Токката» куй асарлари билан машхур бўлди. Музиканинг турли жанр ва шаклларида асарлар яратди. Унинг «Қаҳрамон қуллар», «Жонли элим», «Ёшлик байрами», «Тинчлик ҳақида ёшлар кўшиғи», «Дуторим», «Тошкент осмони», «Сайр этдим» каби кўшиқлари, симфоник оркестрга ўзбекча сюита, скрипка ва фортепиано учун пьеса,

фортепиано учун этюд, «Ноктюрн» ва бошқа кўплаб асарлари эл-юрт мухаббатига сазовор бўлди.

Композитор бир катор спектаклларга ҳам musiқа басталади. «Ойгул ва Бахтиёр», «Иқбол», «Вафодорлик» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Х.Изомов «Полька» пьесасини тинглашдан олдин ўқитувчи ўқувчиларга рақс musiқаси жанрлари ҳақида яна бир бор эслатади.

«Полька» – қадимги халқ рақси бўлиб, унинг ватани Чехиядир. Бу рақсни доимо жуфт бўлиб, жонли сакрама ҳаракатлар билан ижро этганлар.

Х.Изомовнинг «Полька»си ўзининг жозибадорлиги, енгил, ўйноқи, шўх характери билан ажралиб туради. Ўқувчилар асарни фортепиано чолғусида ўқитувчи ижросида тинглайдилар, темпини аниқлайдилар (тез, жонли). «Полька»ни қайта тинглашдан олдин ўқувчиларга musiқадаги ўзгаришни (қисмлар алмашувини) қўл кўтариб аниқлаш вазифаси берилади. Ўқувчилар эътибори асарнинг баланд регистрда жаранглашига тортилади.

Идрокни чуқурлаштириш мақсадида шу musiқа остига турли musiқий-ритмик ҳаракатларни киритиш мумкин: асарнинг кириш қисмида болалар қисқа чапаклар (саккизталиқ чўзимларда) билан жўр бўладилар. Биринчи жумлага билакларини елка баландлигида енгил силкитадилар. Юқори регистрда *ff* га жарангловчи кейинги жумлага болалар бошлари узра билак ҳаракатларини давом эттирадилар. Musиқанинг қайтарилиш қисмларида қўл ҳаракатлари куйга мос равишда такрорланади. Бу ҳаракатларни бажариш жараёнида ўқитувчи асардаги динамик, мелодик ўзгаришларнинг ўқувчилар томонидан қай даражада ҳис этилаётганлигини текшириш имконига эга бўлади.

Тинглашдан сўнг ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида асарнинг иккита musiқий жумланинг ва уларнинг қайтарилиши асосида тузилганлигини, биринчи жумла ўрта куч билан, иккинчи жумла кучли ижро қилинишини билиб оладилар.

Бу асар асосида ўқувчилар икки қисмли оддий шакл ҳақида («шакл» сўзини ишлатмаган ҳолда), баланд ва ўрта товушлар, ўртача ва кучли ижро (динамикалар) ҳақида тасаввурига эга бўладилар.

Асар 1-синфда musiқа тинглаш учун тавсия этилади.

С.Абрамова. «Ёмғиржон»

Софья Абрамова 1930-йили Тошкентда туғилган. Болалар учун муסיқа яратишда ўзининг ёрқин-мелодик муסיқий ижодини намоеън этган.

Концерт, опера, чолғу сонаталари, фортепиано учун кўплаб пьесалар каби турли жанрларда асарлар яратган. С.Абрамова Тошкент Давлат консерваториясини тамомлагач, болалар муסיқий тарбиясига, болалар учун ижод этишга катта қизиқиш билан киришади. Унинг болаларга аталган куй ва кўшиқлари жуда кўп ва турли-туман. «Фил», «Маймунча», «Лайлак қор», «Насибанинг кўшиғи», «Шамол», «Куз», «Бувижоним-бувижон», «Сичқонлар» каби кўплаб кўшиқлари ҳозирда ҳам таниқли. Болалар томонидан севиб ижро этилади.

С.Абрамованинг «Ёмғиржон» пьесаси 1-2-синфларда «Табиатда муסיқа акси» номли дарс мавзусида тинглаш учун тавсия этилади.

Ўқитувчи болаларга асарни диққат билан тинглашни, куйнинг кайфиятини аниқлашни, нима учун композитор асарни «Ёмғиржон» деб номланганини айтишни вазифа қилиб кўяди. Болалар муסיқанинг қувноқ, енгил кайфиятда эканлигини айтадилар. Баланд регистрдаги қисқа-қисқа, тез чалинувчи товушлар баҳор фасли ёмғирининг томчиларини акс эттирилганлигини, бундай ёмғир ҳаммага яхши кайфият бериши, шунинг учун ҳам композитор ўз асарини «Ёмғиржон» деб атаганини айтадилар.

Диққат билан муסיқани тинглаш асосида ўқувчиларни бу асардаги «ёмғир» образининг ривожини кузатиб, сезишни ўргатамиз. Яъни, асарнинг ўрта қисмида куй бироз ўзгаради. Ўрта ва паст регистрдаги товушлар ёмғир тинаётгандек, тугаётгандек бўлишини ифодалайди. Учинчи қисм тингловчиларни яна биринчи кайфиятга қайтаради.

Борис Гиенко. «Қувноқ доира»

Борис Гиенко (1917-2000) – Ўзбекистонда яшаб баркамол ижод қилган композитор. Б.Гиенко кўплаб чолғу, камер ансамбл, симфоник оркестр учун концерт асарларининг муаллифи. Симфоник оркестр учун «Хоразмча сюита», «Ўзбекистон лирик манзаралари» сюитаси, «Мирзачўл» симфоник поэма асарларини яратди. Гиенко ижодиди ўзбек халқ чолғулари оркестри учун «Ўзбекча марш», «Бешта Помир халқ кўшиғи», «Бозатау» каби асарлари алоҳида ўрин тутади.

Б.Гиенко болалар учун ҳам бир катор асарлар яратган. «Тўртта топишмоқ», «Муסיқадаги ҳайвонлар», «Йил бўйи қўшиқлар тўпламлари», «Гердайган куён», «Василиса Прекрасная», «Четда» каби болалар театр спектаклларига муסיқа, болалар учун турли чолғулар ва ансамблларга куй ва қўшиқлари, айниқса, фортепиано учун «7 пьеса тўплами», «10 та пьеса тўплами» туркумлари ёш ижрочилар томонидан доимо қизиқиш билан ижро қилиниб келмоқда.

«Қувноқ доира» асарида композитор товушларнинг узиб-узиб чалиниши, зарбларнинг алмашиб туриши, енгил, рақсона кайфияти, ҳаракатчан суръати каби муסיқанинг ифода воситалари орқали ўзбек халқининг энг севимли чолғуси доира жаранглаши тақлидини фортепиано чолғусида кўрсатиб бера олганлиги суҳбат жараёнида аниқланади. Усул, зарб, динамика, темп ва бошқа муסיқа нутқи бўлакларининг аҳамиятини ёритиб бериш орқали ўқитувчи ўқувчиларда муסיқанинг тасвирийлиги ҳақидаги тасаввурларни ривожлантиради.

Бунда ўқитувчи Ўзбекистонда яшаб ижод этган композитор Б.Гиенко ўзбек халқ чолғулари, уларнинг тембр ва ижро имкониятларини чуқур ўрганганлиги, ўзбек чолғу оркестри учун кўплаб асарлар ёзганлиги ҳақида болаларга маълумот бериши мумкин.

Бу асарни учинчи синфда «Муסיқанинг ифода воситалари» мавзу доирасида ўрганиш тавсия қилинади.

Р.В.Юнусжонова. «Рақс»

Тинглашдан олдин ўқитувчи кириш сўзида рақсларнинг ҳаётдаги ўрни, уларнинг хилма-хиллиги, қадимдан пайдо бўлганлигини яна бир бор болаларга айтади. Ўқувчилар олдинги дарслар давомида «Андижон полькаси», «Уфор», «Лазги», «Дилхирож», «Баҳор вальси» ва бошқа рақс муסיқалари билан танишганликларини, бу рақсларнинг ҳар бири ўз кайфиятига, суръатига, ўлчов ва усулига кўра турлича эканлигини эслайдилар.

Инсонлар ўзларининг шодон, бахтли кунларида рақс тушиб, кўнгилларини шод этишлари рақс муסיқаларидаги умумийликни ҳосил қилишини билиб оладилар. Бу рақслар куйи, кайфиятига кўра енгил, оҳиста, майин, айланма (вальс) бўлиши ёки аксинча шахдам, кескин, сакрама характерда бўлиши, якка раққос ёки кўпчилик бўлиб рақсга

тушишга мос тушиши мумкинлигини таққослашлар, қиёслашлар орқали билиб оладилар.

Р.В.Юнусжонованинг «Рақс» асари шарқона мусиқанинг ёрқин акси – тез, енгил, ўйноқи, жозибадор рақс оҳанги, куй безаклари, чолғулар садолашишга тақлиди (имитация) каби ифода воситалари билан ажралиб туради. Бу асарни тинглаб, болалар осонлик билан унинг жанрини аниқлайдилар. Асарнинг контраст қисмларини аниқлашда биринчи ва учинчи қисм такрорланиши, иккинчи қисм эса контраст (тафовутли) фарқланиши, у ҳам рақс жанрига мансуб, аммо унда куйчанлик, нозиклик, маълум бир қўшиқоналик мавжудлиги белгиланади.

Асарда кириш ва тугалланиш қисмлари ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳам асарга қўшиқ жанрига хос бир хусусиятларни беради.

Тингловчиларнинг диққатини жалб этувчи ифода воситаларидан яна бири динамик тусларнинг контрастлигидир: биринчи жумла – форте, шу жумланинг қайтарилиши – пиано. Ҳар бир мусиқий жумланинг қайтарилиши динамиканинг ўзгариши билан боғлиқ. Бундай динамик «бўёқ» рақс куйига алоҳида ифодавийлик беради.

Рақс куйини тинглаб завқ олиш ҳам мумкинлигини ўқувчиларга аңлатиш – уларнинг бадиий тажрибасини бойитади.

Асар тинглаб, яхши ўзлаштирилгандан сўнг, болаларга шу куйга мос рақс ҳаракатларни танлаб бажаришни таклиф қилиш мумкин.

М.Отажонов

«Мусича»

«Бедана»

«Тойчоқ»

Муҳаммаджон Отажонов (1958) – турли жанрларда баракали ижод этиб келаётган замонавий ўзбек композитори. Унинг ижодида йирик сахна асарлари, чолғу ва оркестр учун концертлар, симфоник поэмалар, кинофилмлар учун мусиқалар, эстрада қўшиқлари, хор ва чолғу асарлари катта ўрин эгаллайди.

М.Отажонов профессионал пианиночи сифатида ёш ижрочиларга атаб фортепиано учун қатор асарлар яратган. Бу асарлар «Гулдаста» тўпламидан жой олган. Бу тўпламга кирган «Ёз ёмғири», «Кеча», «Ёғдулар», «Қизил кумда», «Айвонда», «Ўқувчилар», «Ҳазилкашлар», «Эртак», «Сўзсиз қўшиқ» каби асарлар ўзининг миллий оҳанги, ранг-баранглиги, ўзига хос шакли билан ажралиб туради.

«Мусича», «Бедана», «Тойчок» пьесалари М.Отажоновнинг «Гулдаста» тўпламидан жой олган бўлиб, уларда жониворлар образи акс этган. Бу пьесаларнинг номлари, уларга муаллиф томонидан берилган алоҳида шеърий матн ўқувчиларга мусикий асар образини (мусича, бедана ва тойчок) идрок этишга, бунда мусиқа воситаларининг – оҳанг, ритм, регистр, лад, шакл ва ҳоказоларнинг ифодавийлигини ҳис этишга ёрдам беради.

«Мусича» пьесасида композитор мулойим, бироз маъюс, нотинч кайфият орқали қушнинг беозор, ҳуркак ҳолатини акс эттиради. Ўқувчилар асарни фортепиано чолғусида ўқитувчи ижросида тинглайдилар. Сухбат жараёнида ўқувчилар қисқа ҳаракатли, «ёт» товушлар оралаган оҳангли мусиқа мусичанинг пириллаб, ҳавотирли қисқа-қисқа учишини ифодалашини аниқлайдилар. Асарнинг иккинчи қисмида эса композитор баланд пардалардаги узиб-узиб чалинадиган аккордлар ва зарбли синкопалар орқали мусичанинг мушук қўлига тушиб, жонҳолатда қутилиб қолишини ва учинчи қисмида мусичанинг ҳуркиб учиб кетишини ёрқин тасвирлагани ҳақида билиб оладилар.

Ушбу пьесада композитор нафақат қушча ва унинг учишини, балки унинг ҳиссий-ҳаётий ҳолатларини ҳам кўрсатиб бера олган. Асарда мусиқа образи ривожланиб, уч қисмли шакл ҳосил бўлиши ҳақида ўқувчилар тасаввурларини ўстиришга қаратилган қуйидаги саволларни бериш мумкин:

- «Мусичанинг ҳавотири мусикада қандай ифодаланган?»
- «Асар охирида қушчанинг учиб кетишини композитор қайси ифода воситалари орқали ифодалаган?»
- «Мусиқанинг шакли (3 қисмли) нимадан келиб чиқади?»

Бундай муаммоли саволлар ўқувчиларнинг мусиқага бўлган қизиқиши, ҳиссий таъсирчанлигини ўстиришга, мусикий фикр юритишларини фаоллаштиришга хизмат қилади.

«Бедана», «Тойчок» асарлари ҳам худди шу тарзда бадиий-мусикий таҳлил ҳамда қиёслаш, таққослашлар асосида ўқувчилар томонидан идрок этилишига, ўзлаштирилишига эришилади.

Мустиқа тинглаш учун репертуар

Юбилей марши

Tempo de marcia

Ғ.Қодиров

f

This musical score is written for piano and bass in G major (one sharp) and 4/4 time. It consists of five systems of music.

- System 1:** The piano part begins with a melodic line in the right hand, while the bass part provides harmonic support with chords and single notes. A first ending bracket spans the final two measures.
- System 2:** The piano part continues with a more active melodic line. The bass part features a series of chords. A forte (*ff*) dynamic marking is present. A second ending bracket is shown at the end of the system.
- System 3:** The piano part has a sustained chord in the right hand and a moving line in the left hand. The bass part continues with a steady chordal accompaniment.
- System 4:** The piano part features a series of chords in the right hand and a moving line in the left hand. The bass part continues with a steady chordal accompaniment.
- System 5:** The piano part concludes with a melodic line. The bass part provides harmonic support. A first ending bracket spans the final two measures, leading to a second ending that concludes the piece with a final chord and a fermata.

Полька

Allegretto

Х.Изамов

Ўмғиржон

Allegro

С.Абрамова

Кувнок доира

Allegro moderato

Б.Гиенко

Ракс

Allegro

Р.В.Юнусжонова

Мусича

Беозор куш Мусича,
Юргин дўстлар кўзича.
Саклан кўнгли бузукдан,
Эҳтиёт бўл Мушукдан.

М.Отажонов

Moderato

Ред. * Ред. * Ред. *

Ped. * Ped.
 mp mf
 Ped. * Ped. *

Бедана

Sostnuto

М. Отажонов

f

The image displays a page of musical notation, likely for a piano piece, consisting of six systems of staves. Each system contains a treble staff and a bass staff, connected by a brace on the left. The key signature is one sharp (F#), and the time signature is 4/4.

- System 1:** Treble staff has a half note G4, a quarter note A4, and a half note G4. Bass staff has a half note G3, a quarter note A3, and a half note G3. Dynamic marking: *mf*.
- System 2:** Treble staff has a half note G4, a quarter note A4, and a half note G4. Bass staff has a half note G3, a quarter note A3, and a half note G3. A slur is placed over the treble staff notes.
- System 3:** Treble staff has a half note G4, a quarter note A4, and a half note G4. Bass staff has a half note G3, a quarter note A3, and a half note G3. Dynamic marking: *mp*.
- System 4:** Treble staff has a half note G4, a quarter note A4, and a half note G4. Bass staff has a half note G3, a quarter note A3, and a half note G3.
- System 5:** Treble staff has a half note G4, a quarter note A4, and a half note G4. Bass staff has a half note G3, a quarter note A3, and a half note G3.
- System 6:** Treble staff has a half note G4, a quarter note A4, and a half note G4. Bass staff has a half note G3, a quarter note A3, and a half note G3. Dynamic marking: *mf*.

Тойчок

Учурликда елдан тез
Менинг жажжи тойчоғим.
Чикмас асло сўзимдан
Доим содик ўртоғим.

Allegro ma non troppo

М.Отажонов

Эртак

Andante cantabile

Г.Мушел

mf

p

ff

pp

ff

p

9.2. Куйлаш учун қўшиқлар таҳлили

Қўшиқларни ўрганиш ва ижро жараёнида ўқитувчи ўқувчиларда қўшиқчилик малакаларини ҳар томонлама ривожлантириш устида ишлайди.

Янги ўрганилаётган қўшиқ ҳақида ўқитувчи кириш сўзи айтади. Унда композиторнинг ижоди ҳақида ўқитувчи қисқа маълумот бериши, қўшиқ номи, мазмуни доирасида бадиий тайёрлов суҳбати ўтказиши мумкин. Кириш сўзи чўзилиб кетмаслиги лозим.

Ўқитувчи ижросида ёки грамёзув орқали янги қўшиқ кўрсатилгандан сўнг (ҳамма куплетлари жаранглаши лозим) ўқитувчи ўқувчилар билан асар мазмуни, кайфияти, мусиқа ифода воситалари ҳақида суҳбатлашади. Ўқитувчи раҳбарлигида болалар қўшиқ мазмуни ва характерини очиб бериш учун лозим бўлган ижро воситаларини ҳам белгилайдилар. Яъни, баъзи қўшиқларни енгил, ҳаракатчан, шўх, баъзиларини эса куйчан, чўзиб, шошмасдан куйлаш лозимлигини тушунадилар.

Ўқитувчининг кириш сўзи ҳам, ижроси ҳам, суҳбати ҳам ўқувчиларда таништирилаётган кўшиқни ўрганишга қизиқиш уйғотиши, уларни фаоллаштириши, кўшиқ ҳақида ўз фикрларини айтишга ундаши лозим.

Кўшиқни ўрганиш босқичлари самарали бўлиши учун иш методлари ва усуллари турлича бўлиши зарур. Унда бадий, эмоционал ва онгли ижро хусусиятлари бирлашиши, асар мазмунини ижрода кўрсатишга ёрдам берувчи малакаларни эгаллашга эътибор қаралиши лозим. Кўшиқ одатда жумлаларга бўлиб ўргатилади. Ҳар бир жумланинг куйини аввал ўқитувчи, кейин синф ижро этади. Баъзида жумлаларни, ижрода қийин жойларни бир неча бор қайтаришга тўғри келади. Шунда болаларни чарчатиб қўймаслик учун ўқитувчи турли усуллардан фойдаланади: алоҳида жумлаларни бутун синф бўлиб, гуруҳга бўлиниб, якка ижро этиб; чолғу жўрлигида ва жўрсиз куйлаб; ўқитувчи билан диалог тарзда, мустақил куйлаш; бўғинларга куйлаш, сўзлари билан, «дилда» куйлаш ва ҳк. «Дилида» куйлаш ўқувчиларнинг ички мусиқий эшитувини ўстиради, овоз ва эшитув орасидаги мутаносибликни яхшилайдди.

Нотага, график ёзувга қараб куйлаш кўшиқ асарининг онгли ижросига, мусиқа тилининг ўзлаштирилишига ёрдам беради.

Юқорида айтилганлардан ташқари, кўшиқ устида ишлашда мусиқий-ритмик ҳаракатлар, ритмик чолғуларда жўрлик элементларидан фойдаланиш ўқувчиларда мусиқий ижрочилик – бадий қобилиятларнинг ўсишига катта туртки бўлади.

А.Муҳамедов. «Қўғирчоғим, аллаё»

Абдураим Муҳамедов (1923-1981) болалар учун кўплаб ёрқин, ажойиб кўшиқлар яраган композитор. Унинг «Юлдузчам», «Арча кўшиғи», «Салимжон-нимжон», «Қўғирчоғим, аллаё», «Капалак», «Какку», «Алла», «тантӣқ қиз», «Сабоқ ол» каби кўшиқлари республикамизда жуда машҳур бўлган. Бир неча авлод болалари бу кўшиқларни куйлаб катта бўлганлар.

А.Муҳамедов ўзининг оммабоп хор кўшиқлари, миллий услубда ёзилган симфоник ва мусиқий сахна асарлари билан замонавий ўзбек мусиқа маданиятининг ривожига катта ҳисса қўшган ижодкордир.

«Қўғирчоғим, аллаё» – П.Мўмин шеърига басталанган. А.Муҳамедовнинг бу кўшиғи оҳангининг майинлиги, юмшоқ, куйчан

характери билан ажралиб туради. Ўқитувчи қўшиқни ўз ижросида кўрсатгандан сўнг, ўқувчиларни сўзлар мазмуни ва талаффузи билан таништиради. Қўшиқни куйлашда оҳангни чўзиб (кантиленали), ёқимли овозда, олинган нафасни жумла охирига етказиб, узун товушларни чўзиб, осойишта ижро этиш малакаси устида ишланади.

Матндаги «кўғирчоқ», «овунчоқ», «боқасан», «вактим чоғ» сўзларидаги «о» унлиси талаффузида пастки жағларнинг эркинлигига, оғизнинг вертикал ҳолда бўлишига, бу сўзлар охиридаги ундош товушларнинг аниқ «бўрттириб» талаффуз этилишига эътибор берилади.

Қўшиқ 1-синф ўқувчилари учун тавсия этилади.

Ф.Назаров. «Мактабим»

Фаттоҳ Назаров (1919-1980) – таниқли ўзбек композитори. Унинг турли ёшдаги болаларга атаб яратган кўплаб куй ва қўшиқлари бир неча авлод болалари дилидан жой олган. «Ўзбекистон», «Ватан меҳри», «Теримчи қиз», «Дўстлик қўшиғи», «Чилонзор», «Дурдона», «Ёр-ёр» каби катталар учун, «Сайра булбул», «Кичик пахтакор», «Арча», «Қумрихон», «Онагинамнинг алласи», «Мактабим», «Ёз», «Шодлик қўшиғи», «Оҳангарон», «Бўз тўғрай», «Ўйинчи лайлак», «Кичкинтойлар қўшиғи», «Дадажон» қўшиқлари бахтли болалик, ширин орзулар, Она – Ватан таронаси, беғубор ўқувчилик йилларини тараннум этади. Композитор жами катталар ва болалар учун 150 дан ортиқ турли мавзуларда қўшиқлар яратган. Фортепиано учун «Ноктюрн», «Марш», фуга, «Рақс», «Вальс», «Товуқлар безовталиги» каби пьесалари, скрипка ва фортепиано учун «Концертино», гижжак ва фортепиано учун «Концерт» пьесаси, «Қўшиқ ва рақс» асари, рубоб учун «Амударё» вальс-концерти, болалар симфоник оркестри учун тўрт қисмли сюита каби асарлари ёш ижрочилар томонидан севиб ижро этилади.

«Мактабим» – И.Муслим шеъри. Қўшиқни ўргатишда энг асосий вазифа – легатога куйлаш малакаларини эгаллаш. Бунга эса тўғри вокал талаффуз, яъни ма-кта-бим, ме-хри-бон, и-лм-фа-нла-рга каби бўғинларни очиб, чўзиб куйлаш ёрдам беради.

Қўшиқ кулай тесситурада ёзилган. Куйнинг баланд пардаларга босқичма-босқич, охиста кўтарилиши, динамик тусларнинг шунга кўра кучайиб бориши (1-жумла *p*, 2-жумла *mf*, авжи – *f*), ритмнинг

равонлиги табиий, енгил, болалар овози жарангдорлигини сақлаган ҳолда куйлашга ёрдам беради.

Қўшиқнинг иккинчи қисми – авжида кўтаринкилик билан баланд овозда куйлашга эришиш учун *ре2* товушига бўлган соф кварта сакрамаси интонацион аниқ, тўғри нафасда олинишига ўқитувчи алоҳида эътибор бериши лозим.

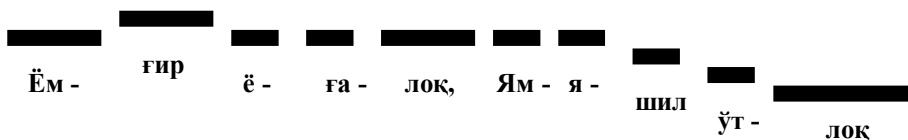
Қўшиқ 2-3-синф ўқувчилари куйлашлари учун тавсия этилади.

С.Бобоев. «Ёмғир ёғалок»

Атоқли ўзбек композитори Собир Бобоев (1920-2004) бир қанча опера, мусикали драма ва комедиялар, симфоник, вокал-симфоник ва хор асарлари, ўзбек халқ чолғу оркестри учун асарлари, қўшиқ ва романслари билан ўзбек мусиқа маданиятини бойитди. Композитор болаларга аталган ажойиб асарларни яратишда ҳам баракали ижод этган. У ўзбек халқ эртаги асосида ёзилган «Ёрилтош» (Ш.Саъдулла либреттоси) болалар операсининг муаллифи. «Булбул», «Ёмғир ёғалок», «Теримчи қиз қўшиғи», «Капалак», «Азиз устозлар» каби машҳур болалар қўшиқлари муаллифидир.

«Ёмғир ёғалок» қўшиғи Шукур Саъдулла шеърига басталанган. Бу қўшиқни «Биз ёқтирган куй ва қўшиқлар» чорак мавзуси доирасида ўрганиш тавсия этилади. Қўшиқ ўзининг ёрқин куйи, қувноқ, рақсона характери билан болалар эътиборини тезда ўзига тортади.

Ўқитувчи ижросида қўшиқни тинглагандан сўнг болалар суҳбат жараёнида бу қўшиқнинг халқ мусикасига яқинлигини, композитор бу асарда она юрт табиатига бўлган ўз муҳаббатини акс эттирганлиги ҳақида тасаввурга эга бўладилар. Қўшиқни кўтаринки кайфият, илиқлик, шодонлик билан ижро этиш орқали ифодали ижрога эришилади. Асар куйи содда, болалар куйлаш имкониятига мос. Қўшиқ диапозони *до-ля*. Қўшиқ секин темпдан, жумлаларга бўлиб ўргатилади. Ўқитувчи жумлаларни алоҳида куйлаб кўрсатишда сўзларни бўрттириброк айтиши ўқувчиларда сўзлар артикуляциясининг тўғри шаклланишига ёрдам беради. Соф унисонга эришишда куй ҳаракатини ёмғир томчиларига ўхшатиб қўл ишораларида кўрсатишни болаларга тақлиф этиш жараёнга ўйин элементларини киритиб, қўшиққа қизиқиш ўстиради:

Бунда болалар куй юқорига ва пастга босқичма-босқич равон ҳаракатланаётганлигини кузатадилар. Биринчи жумланинг охиридаги «до» товушини чўзиб туришдан сўнг, иккинчи жумла бошланаётган «соль» товушига аниқ туша олишга ушбу ҳаракатли кўргазма методи яхши ёрдам беради.

Кўшиқнинг 17, 19-тактларидаги бироз мураккаб жойлар устида алоҳида секин темпда айтиб ўргатилади. Шу ўринда жумлани «дў» бўғинига куйлаш матнни ритмда куйсиз айтиш усулларида фойдаланиш мумкин.

Н.Норхўжаев. «Гул терди гуллар»

Надим Норхўжаев (1947) – ўзининг жозибали мусикий асарлари, айниқса, эстрада ва болалар учун яратган кўшиқлари билан эл-юртга танилган ижодкор. Н.Норхўжаевнинг ижодида кўшиқ алоҳида аҳамият касб этди. У замондош шоирлар билан ҳамкорликда, турли мавзуларда 100 дан ортиқ эстрада, боғча ва мактаб болаларига кўшиқлар яратди. Ёш бастакорнинг 1975 йилда ёзилган «Ҳақкалар» кўшиғи илк эстрада кўшиғи эндигина ташкил қилган «Пахтаой» болалар эстрада вокал чолғу ансамбли ижросида машҳур бўлиб кетди. Бундан илҳомланган композитор болалар ва ўспиринлар учун кўплаб кўшиқлар яратди. Жумладан, «Яхши бола», «Олтин пахта, оппоғим», «Юлдузлармиз, юлдузлар», «Гуллар – маним кулганим», «Китоб кўлимда», «Варрагим», «Сайёрахон», «Кичик чегарачи». Телерадионинг «Булбулча» болалар хори учун ҳам композитор «Эҳ мазза, эҳ мазза», «Ўйнасанг-чи, типратикон» каби кўшиқлар, жўрсиз хор учун 7 қисмли, болалар хори учун «Ҳафта» кантатаси, шоир Э.Воҳидов сўзига «Дарахтлар суҳбати» хор сюитаси каби кўплаб ажойиб асарларини яратди. Бу асарлар болалар ва ўқувчилар томонидан доимо севиб, катта қизиқиш билан ижро этиб келинмоқда.

«Гул терди гуллар» кўшиғи болаларнинг сеvimли шоири П.Мўминнинг сўзларига басталанган. Қувноқ, ҳаракатчан характердаги

бу қўшиқ ўғил ва киз болаларнинг биргалашиб табиат қўйнида яйрашини ифодалайди. Шоир гул тераётган шодон болаларнинг ўзини гулларга қиёслайди:

«Қарасангиз уларга
Улар ўхшар гулларга».

Сухбатда ўқувчилар ўқитувчи ёрдамида асарнинг *allegretto* (ўртача тезлик) темпи, $\frac{2}{4}$ ўлчови, нозик оҳанги, куйдаги ва фортепиано жўрлигидаги енгил синкопалар асарга рақсоналик, ўзига хос замонавийлик руҳини бериши ҳақида тасаввурга эга бўладилар.

Қўшиқ енгил товушда, жарангдор, ҳаракатчан, шу билан бирга куйчан ҳолда ижро этилиши лозимлигини тушуниб оладилар.

Асар банд-нақорат шаклида ёзилган. Энг баланд ва энг паст товушлар ўткинчи сифатида учрайди. Бу қўшиқ тесситурасининг қулайлигини кўрсатади.

Қўшиқнинг куйида кўп бора учровчи бир баландликдаги товушларнинг бир неча бор қайтарилишини болалар «тақиллатмасдан», чиройли куйлашларига эришиш учун сўзлар талаффузи устида ишланади. Ҳар бир сўзни лабга яқин талаффуз билан, унлиларини эса чўзиб куйлашга эътибор берилади.

Нақорат куй ҳаракатидаги сакрамалар (кич. 7 пастга, кат. 6 юқорига, соф 5 пастга ва юқорига) – ижронинг сифатига салбий таъсир қилмаслиги лозим. Шу жойларни секин темп билан бошлаб алоҳида ўрганиш, аста-секин тез темпга ўтиб енгил, юқори позиция билан куйлашга эришилади. Нота ёзувидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Қўшиқ ритмининг ёркинлиги, қисқа чўзимлардаги синкопаларга бойлиги шеърнинг поэтик хусусиятларини тўлиқ очишга ёрдам беради. Ижрода ритмнинг ифодавийлик ва аниқлигига эришишда бир қатор усуллардан фойдаланиш мумкин. Масалан, матнни ритмда куйсиз яхши артикуляция билан айтиш, куйнинг усул чизмасини бўғинларда (ле, ла, да...) куйлаш, чапакда қўшиқ ритмини чалиб кўрсатиш яхши натижалар беради.

А.Берлин. «Ёмғир, ёғоқол»

Александр Берлин 1930 йили Тошкентда туғилган. Тошкент Давлат консерваториясини тамомлаган. У турли жанрларда ёзилган қатор

асарлар муаллифи. «Тўй куни» операси, «Сув ҳақида поэма», «Гўзал Василиса» балети, «Мойдадир» телебалети, «Ёшлар увертюраси», «Уруш ҳақида баллада» симфоник асарлари муаллифидир. Шу билан бирга 100 га яқин романс ва кўшиқлар, айниқса болалар учун кўшиқлар композитор ижодида алоҳида ўрин тутати. Унинг «Қувноқ кўшиқлар» (1980 йил), «Кичкинтойлар учун кўшиқлар» (1983), «Жамалагим» болалар учун кўшиқ тўпламига кирган асарлари доимо ёш ижрочилар – мактаб ўқувчилари томонидан севиб ижро этилади.

А.Берлиннинг «Ёмғир, ёғалоқ» кўшиғи М.Абдушукурова шеърига басталанган. Нафис ва ёрқин оҳангли мусиқага, қувноқ, рақсона характерга эга. Асар мазмуни, кайфияти ҳақида суҳбат чоғида бу асарни С.Абрамованинг «Ёмғиржон» фортепиано пьесаси ва С.Бобоевнинг «Ёмғир ёғалоқ» кўшиғи билан таққослош, қиёслаш ўқувчиларга бу асарлардаги умумийлик ва тафовутни ҳис қилишга ёрдам беради. Умумийлик – баҳор ёмғири, унинг одамларга ёқимлилиги, табиат гўзаллигидан болалар қувонишини акс эттирувчи *мусиқа образидир*. Тафовути – ҳар бир композитор бу образни ўзига хос *ифода воситалари* орқали ёритганидир. Бундай қиёсий таҳлил ўқувчиларда мусикани онгли ўзлаштириш тажрибасини ҳосил қилади.

Кўшиқ ижроси қисқа, тез олинган нафас ҳамда енгил жарангдор товуш талаб этади. Саккизталиқ ва ўн олтиталиқ чўзимлардаги куйда ундошларни аниқ ва қисқа талаффуз билан, унлиларни эса чўзиб куйлашга эришиш лозим. До мажорда ёзилганлиги, куй йўналиши нисбатан содда бўлганлиги сабабли уни нота ёзувига қараб ўрганиш соф интонацияга эришишга ёрдам беради.

Куйлаш учун кўшиқлар репертуари

П.Мўмин

Кўғирчоғим, аллаё

А.Муҳамедов

p
Кў - ғир - чо - ғим, кў - ғир - чок,

сен - сан мен - га о - вун - чок. Ма - йин - ку - либ бо - қа - сан,

сен - ла до - им вақ - тим чоғ Кў - ғир - чо - ғим, ал - ла - ё,

о - вун - чо - ғим, ал - ла - ё, [1.2.]

ал - ла - ё. Ал - ла - ё. ал - ла - ё.

pp

1. Кўғирчоғим, кўғирчок,
Сенсан менга овунчок,
Майин кулиб боқасан,
Сен-ла доим вақтим чоғ.

2. Сўзлар топдим алламга,
Сени мактай оламга.
Ухламасанг агар сен
Айтиб берай аямга.

НАҚАРОТ: Кўғирчоғим, аллаё,
Овунчоғим, аллаё.

НАҚАРОТ.

3. Сен мисоли гул-ғунча,
Ухламайсан намунча.
Яхши ухлаб ором ол,
Опанг ўйнаб келгунча.

НАҚАРОТ.

Мактабим

И.Муслимов

Ф.Назаров

Moderato

p

О - на ка - би меҳ - ри - бон

mf

p

mf

и - л(и)м, фан - лар - га ма - кон, яй - раб ў - кий - ман хар он,

mf

Қа - д(и)р - до - ним мак - та - бим! Сен - да фан - лар хил - ма - хил,
 он - гим ў - сар йил - ма йил. Се - винч - лар - га
 тў лар дил, Қа д(и)р до ним, мак та бим! Мак та бим!

2. Мен дунёда бахтиёр
 Ҳеч чекмайман алам-зор,
 Ватаним мангу гулзор,
 Қад(и)рдоним, мактабим!

Аъло ўқишдир бурчим,
 Сарф этаман бор кучим.
 Ишлайман халким учун,
 Қад(и)рдоним, мактабим!

Ёмғир ёғалок

Тез, кувноқ

С.Бобоев

Piano introduction in 2/4 time. The right hand features a melodic line with eighth notes and a final sixteenth-note flourish. The left hand provides a rhythmic accompaniment with eighth notes.

First line of the song. The vocal melody is in the right hand, starting with a mezzo-forte (*mf*) dynamic. The piano accompaniment is in the left hand, featuring a steady eighth-note pattern. The lyrics are: Ём - ғир ё - ға - лок Ям - я - шил ўт - лок,

Second line of the song. The vocal melody continues in the right hand. The piano accompaniment remains consistent. The lyrics are: Эн - ди э - кин - лар чи - ка - рар ку - лок.

Third line of the song. The vocal melody concludes in the right hand. The piano accompaniment features a more active eighth-note pattern in the left hand, marked with a forte (*f*) dynamic. The lyrics are: Тар - нов - лар - дан сув Ту - ша - ди шо - шиб

§

Жил - га - ча - лар - дан О - ка - ди то - шиб.

1. Ёмғир ёғалоқ,
Ям-яшил ўтлоқ.
Энди экинлар
Чиқарар қулоқ.

2. Ёмғир даводир
Майсага, донга.
Эл сероб бўлар
Пахтага, нонга.

НАҚОРАТ:
Тарновлардан сув
Тушади шошиб
Жилғачалардан
Оқади тошиб.

НАҚОРАТ.

3. Ёмғир ёғалоқ,
Томчи-юмалоқ.
Ёмғир тинганда
Чиқар камалақ.

Жилғалар қуяр
Анхорга бориб,
Ундан сув ичар
Пахталар қониб.

НАҚОРАТ.

Гул терди гуллар

П. Мўмин шеъри
Allegretto

Н. Норхўжев мусиқаси

Ў - ғил бо - ла киз бо - ла

Қир - дан тер - ди гул - ло - ла

Қа - ра - сан - гиз у - лар - га

У - лар ўх - шар гул - лар - га

Гул тер - ди, гул тер - ди

The first system of the musical score. The vocal line (treble clef) begins with a repeat sign, followed by the lyrics "Гул тер - ди, гул тер - ди". The piano accompaniment (grand staff) consists of chords in the right hand and a melodic line in the left hand, all in G major.

гул тер - ди гул - лар.

The second system of the musical score. The vocal line continues with the lyrics "гул тер - ди гул - лар." and ends with a whole note. The piano accompaniment continues with chords and a melodic line.

Эх, ка - ранг Ранг - ба - ранг

The third system of the musical score. The vocal line begins with the lyrics "Эх, ка - ранг Ранг - ба - ранг". The piano accompaniment continues with chords and a melodic line.

гул тер - ди кўл - лар

The fourth system of the musical score. The vocal line begins with a first ending bracket (1.) over the lyrics "гул тер - ди кўл - лар". The piano accompaniment continues with chords and a melodic line, ending with a double bar line.

1. Ўғил бола, киз бола
Қирдан терди гуллола.
Қарасангиз уларга
Улар ўхшар гулларга.

НАҚАРОТ: Гул терди, гул терди
Гул терди гуллар.
Эҳ, қаранг, ранг-баранг
Гул терди кўллар.

2. Гуллар териб озмунча
Ўйнадилар тўйгунча.
Ҳар томонга чоптилар
Янгиларин топдилар.

НАҚАРОТ.

3. Қуёшда тобландилар,
Чаманда тобландилар.
Дўстларига атайлаб
Гул тердилар авайлаб.

НАҚАРОТ.

Ёмғир, ёғақол!

М.Абдушукурова шеъри

А.Берлин

Allegretto

f

mf

Ём - ғир, ё - ға - кол, бу - гун, яш - на - син кенг да - ла - лар.

mf

Ям - я - шил ўт - лоқ - лар - да яй - ра - син ёш бо - ла - лар.

Ём - ғир, ё - ға - кол бу - гун, дўл бў - либ ёғ ду - ма - лок.

Са - ва - лаб ўт кир - лар - ни, у - ниб чиқ - син киз - ғал - доқ.

Ём - ғир, ё - ға - кол бу - гун, э - кин - лар - га бе - риб жон.

Гул Ва - та - ним қўй - ни - ни мўлҳо - сил - га эт - гил кон.

Ёмғир, ёғақол бугун,
 Яшнасин кенг далалар.
 Ям-яшил ўтлоқларда
 Яйрасин ёш болалар.

Ёмғир, ёғақол бугун,
 Дўл бўлиб ёғ-думалок.
 Савалаб ўт қирларни,
 Униб чиксин қизғалдоқ.

Ёмғир, ёғақол бугун,
 Экинларга бериб жон.
 Гул Ватаним кўйинини
 Мўл хосилга этгил қон.

Балигим

А.Обиджон

Н.Норхўжаев

Allegro

Ўй-наб, ўй - наб су - за - вер,

Сув - и - лон - дан ў - за - вер Ёт - ма

уй - да бер - ки - ниб,

Дар — ё — лар — ни ке — за — вер

Ту — ни

йилт — йилт ба — ли — ғим

Ду — ми қилт — қилт ба — ли — ғим

§

Тү - ни йилт - йилт ба - ли - ғим

Ду - ми килт - килт ба - ли - ғим

1. Ыйнаб-ыйнаб сузавер,
Сувилондан ўзавер.
Ётма уйда беркиниб,
Дарёларни кезавер.

Тўни йилт-йилт балиғим,
Думи килт-килт балиғим.

2. Кўзи мунчоқ сокқасан,
Менга доим ёқасан.
Гохи сакраб тепага,
Дала-тоққа боқасан.

Тўни йилт-йилт балиғим,
Думи килт-килт балиғим.

АДАБИЁТЛАР

1. «Таълим тўғрисидаги» қонун («Баркамол авлод орзуси» к.). –Т.: Ўзбекистон. 1997.
2. «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» («Баркамол авлод орзуси» к.). –Т.: Ўзбекистон. 1997.
3. Абдуллин Э.Б. «Теория и практика музыкального обучения в общеобразовательной школе». –М.: «Просвещение». 1983.
4. Авлоний А. Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ. –Т.: «Ўқитувчи». 1992.
5. Алиев Ю.П. «Пение на уроках музыки». –М., 1978.
6. Алсира Л.д'Арисменди. Дошкольное музыкальное воспитание. –М.: «Прогресс». 1989.
7. Апраксина О.М. Методика музыкального воспитания в школе. – М., 1983.
8. Асафьев Б.В. Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании. 2-е издание. –М., 1973.
9. Асафьев Б.В. О хоровом искусстве. –Л., 1980.
10. Ф.Асқар. Сирли муножот//«Тафаккур». –Т., 2000, №3, 46-48 б.
11. Баренбойм Л.А. Вопросы фортепианной педагогики и исполнительства. –М., 1969.
12. Баренбойм Л.А. Музыкальная педагогика и исполнительство. – Л., 1974.
13. Бахриддинова Н.А. Ўзбекистонда болалар хор маданияти. –Т., 2002.
14. Венгер Л.А. Педагогика способностей. –М., 1973.
15. Ветлугина Н.А. Музыкальное развитие ребёнка. –М., 1968.
16. Ветлугина Н.А., Кенеман А.В. Теория и методика музыкального воспитания в детском саду. –М.: «Просвещение». 1983.
17. Ветлугина Н.А. и др. Методика музыкального воспитания в детском саду. –М.: «Просвещение». 1989.
18. Воспитание музыкального слуха. Сб. статей. –М., 1977.
19. Гудкова Е.А., Васильева А.Б. Ашула дарслиги методикаси. –Т.: «Ўқитувчи». 1973.
20. Дмитриева Н.Г., Черноиваненко О. Методика музыкального воспитания в школе. –М., 1989.
21. Жабборов А.Х. Ўзбекистон бастакорлари ва мусикашунослари. –Т., 2004.

22. Кабалевский Д.Б. Про трёх китов и многое другое. –М., 1976.
23. Кабалевский Д.Б. Воспитание ума и сердца. –М., 1984.
24. Кабалевский Д.Б. Основные принципы и методы программы по музыке для общеобразовательной школы (1-3 классы). –М.: «Просвещение». 1981.
25. Кононова Н.Г. Обучение дошкольников игре на детских музыкальных инструментах. –М.: «Просвещение». 1990.
26. Костанян С.Л. Программа по музыке. Хрестоматия. –Т.: «Гафур Гулом». 1988.
27. Ливиев А.Х. Ўзбек халқ чолгуларида ижрочилик. –Т.: «Меҳнат». 2001.
28. Музыкальное восприятие школьников (Белобородова В.К., Ригина Г.С., Алиев Ю.Б.). –М.,1975.
29. Мусиқа алифбоси. 1-синф учун дарслик. Нурматов Х., Норхўжаев Н. –Т., 1998.
30. Мусиқа. 2-синф учун дарслик. Нурматов Х. ва б. –Т., 1999.
31. Мусиқа. 3-синф учун дарслик. Нурматов Х., Норхўжаев Н. –Т., 2002.
32. Мусиқа. 4-синф учун дарслик. О.Ибрагимов. –Т., 2004.
33. Мусиқа. 5-синф учун дарслик. Мансуров А., Каримова Д. –Т., 2004.
34. Мусиқа. 6-синф учун дарслик. Бегматов С. ва бошқалар. –Т., 2001
35. Мусиқа. 7-синф учун дарслик. Иброҳимов О., Садиров Ж. –Т., 2004.
36. Назайкинский Е.В. О психологии музыкального восприятия. – М., 1972.
37. Омонуллаев Д.О. ва бошқалар. 1-синфда мусиқа дарслари. –Т.: «Гафур Гулом». 1986.
38. Омонуллаев Д.Ф. Мактабда мусиқа тарбияси методикасидан лекциялар тезислари. –Т., 1990.
39. Орлова Т.Н., Бекина С.И. Учите детей петь. –М.: «Просвещение». 1983.
40. Петрушин В.И. Музыкальная психология. –М., 1997.
41. Петерс В.А. Педагогическая психология. –М., 2006.
42. Рўзиев Ш. Хоршунослик. –Т.,1987.
43. Радынова О.П. Слушаем музыку. –М.: «Просвещение». 1990.
44. Сохор А.Н. Воспитательная роль музыки. М.1962.

45. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. –Т.: «Фан».1999. 21-60 б.
46. Халабузарь П.Ф., Добровольская Н. Методика музыкального воспитания. –М., 1989.
47. Хўжаева М.Х. Мусиқа идроки ва уни ривожлантириш//«Халқ таълими». –Т., 2005. № 1. 122-124 б.
48. Хўжаева М.Х. Бошланғич синф ўқувчиларида кўшиқ ижрочилиги малакаларини ривожлантириш//«Педагогик таълим». –Т., 2002. №6. 34-36 б.
49. Қодиров Р.Ғ. Бошланғич синфларда кўп овозли куйлаш малакаларини шакллантириш. –Т., 1997.
50. Қодиров Р.Ғ. Мусиқа психологияси. –Т.: «Мусиқа». 2005.
51. Қодиров Р. Ғ. Возрастная и педагогическая психология. –Т.: «Мусиқа». 2005.
52. Ғайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Маматқулова Р. Педагогика. –Т., 2005.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
I бўлим. УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА МУСИҚА ЎҚИТИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	5
1.1. Муסיқа ўқитиш методикаси – педагогика фани тармоғи сифатида	5
1.2. Муסיқа ўқитиш принциплари	7
II бўлим. «МУСИҚА МАДАНИЯТИ» ДАРСЛАРИ ЎҚУВ ФАНИ СИФАТИДА	10
2.1. «Муסיқа маданияти» дарсларининг мақсад ва вазифалари	10
2.2. «Муסיқа маданияти» дарсларининг хусусияти ва тузилиши .	11
III бўлим. МУСИҚА ЎҚИТУВЧИСИ ВА УНГА БЎЛГАН ТАЛАБЛАР	15
3.1. Муסיқа ўқитувчисининг касбий тайёргарлиги	15
3.2. Муסיқа ўқитувчисининг ижодий фаолияти	16
3.3. Муסיқа ўқитувчисининг педагогик маҳорати	17
IV бўлим. МУСИҚА ЎҚИТИШ МЕТОДЛАРИ	19
4.1. Муסיқа ўқитишнинг асосий методлари	19
4.2. Муסיқа ўқитишнинг хусусий методлари	22
V бўлим. МУСИҚА ИДРОКИ (МУСИҚА ТИНГЛАШ)	27
5.1. Муסיкий идрок – дарсдаги етакчи фаолият турларидан бири	27
5.2. Ўқувчиларда муסיқа идрокини ривожлантириш хусусиятлари	28
5.3. Ўқувчиларда муסיқа тинглаш кўникмаларини шакллантириш методлари	31
5.4. Дарсда муסיкий асарни ўрганиш бошқичлари	33
VI бўлим. ЖАМОА БЎЛИБ КУЙЛАШ – БОЛАЛАР МУСИҚА ФАОЛИЯТИНИНГ ОММАВИЙ ШАКЛИ	37
6.1. Фаолиятнинг умумий тавсифи	37
6.2. Болалар овози ривожланишининг ёш даврлари бўйича хусусиятлари	38
6.3. Болалар овозини асраш методлари	41
6.4. Ўқувчиларда вокал-хор малакаларни ривожлантириш	42
6.5. Овоз созлаш машқлари	47
6.6. Қўшиқ ўргатиш бошқичлари ва методлари	48

6.7. Ўқитувчининг қўшиқ устида мустақил иш режаси	51
VII бўлим. ДАРСДА МУСИҚИЙ-РИТМИК ҲАРАКАТЛАР ...	54
7.1. Фаолият тавсифи	54
7.2. Дарсда мусиқий-ритмик фаолиятни ташкил этишга ўқитувчининг тайёргарлиги	55
7.3. Дарсда ҳаракатларни қўллаш услублари	56
VIII бўлим. БОЛАЛАР МУСИҚА ЧОЛҒУЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ДАРС ЖАРАЁНИДА ҚЎЛЛАНИЛИШИ	59
8.1. Дарсда болалар чолғучилиги фаолиятининг мақсад ва вазифалари	59
8.2. Болалар мусиқа чолғулари характеристикаси	60
8.3. Болалар мусиқа ижрочилигини ривожлантириш устида ишлаш методлари	62
IX бўлим. МУСИҚА РЕПЕРТУАРИНИ ЎРГАТИШ БЎЙИЧА УСЛУБИЙ ТАВСИЯЛАР	54
9.1. Мусиқа тинглаш асарлари таҳлили	64
Мусиқа тинглаш учун репертуар:	
<i>Ғ.Қодиров. «Юбилей марши»</i>	72
<i>Ҳ.Изомов. «Полька»</i>	74
<i>С.Абрамова. «Ёмғиржон»</i>	75
<i>Б.Гиенко. «Қувноқ доира»</i>	76
<i>Р.Юнусжонова. «Рақс»</i>	78
<i>М.Отажонов. «Мусича»</i>	79
<i>М.Отажонов. «Бедана»</i>	80
<i>М.Отажонов. «Тойчоқ»</i>	82
<i>Г.Мушель. «Эртак»</i>	84
9.2. Куйлаш учун қўшиқлар таҳлили	85
Куйлаш учун қўшиқлар репертуари:	
<i>А.Муҳамедов. «Қўғирчоғим, аллаё»</i>	91
<i>Ф.Назаров. «Мактабим»</i>	93
<i>С.Бобоев. «Ёмғир, ёғалоқ»</i>	95
<i>Н.Норхўжаев. «Гул терди гуллар»</i>	96
<i>А.Берлин. «Ёмғир, ёғақол»</i>	100
<i>Н.Норхўжаев. «Балиғим»</i>	103
АДАБИЁТЛАР	106

Махфуза Халиловна ХЎЖАЕВА

**УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА МУСИҚА ЎҚИТИШ
МЕТОДИКАСИ**

2-нашри

ўқув қўлланма

ўзбек тилида

Мухаррир *С.Раҳмонова*

Техник муҳаррир *Н.Имомов*

Мусахҳиҳ *К.Гуреев*

Оригинал макетни *А.Рўзиқулов* тайёрлаган

АБ №33

Босишга 30.04.2008 йилда рухсат этилди. Бичими $84 \times 108 \frac{1}{16}$.

Шартли б.т. 9,5. Нашр б.т. 7,0. Адади 250 нусха.

Буюртма № 10-2008. Баҳоси шартнома асосида.

Оригинал макет Ўзбекистон давлат консерваториясининг

Таҳрир-нашриёт бўлимида тайёрланди ва чоп этилди.

700027. Тошкент, Ботир Зокиров кўчаси, 1-уй.